

83.312 пос-Капа)6
А64

Капа 5792
См

АНА
ЛИТЕРАТУРА 5

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

АНА ЛИТЕРАТУРА

5

классха

ОКЪУУ КИТАБ



Къошулгъаны, тюзетилгени
бла сегизинчи чыккыгъаны

*Окъуу бла илмуну
Къарачай-Черкес республика
Министерствосу бегитгенди*

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА
КИТАБ БАСМА 2001

Джийышдыргъанла: *Суююнчланы Азамат,
Азаматланы Халимат*

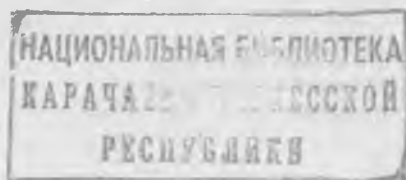
Рецензияны джазгъан *Гочияланы С. А.*

Джарашдыргъан художник *Крицкий Н. Г.*

ЛИТЕРАТУРА ТЕРМИНЛЕНИ СЕЗЛЮГЮ

Гипербола — гипербола (уллу этиб айтыу).
Загадка — эл берген джомакъ (элбер).
Олицетворение — бетлеу.
Повествование — хапарлау.
Пословица — нарт сёз.
Рассказ — хапар.
Ритм — ритм (ёлче).
Рифма — рифма.
Сказка — джомакъ, таурух.
Сравнение — тенгleshдириу.
Строфа — строфа (тизгин бёлек).
Фольклор — фольклор (халкъны аууз чемерлиги).
Эпитет — эпитет (белгилеу).

Кара:
5792



4306020000 — 24
Л — 24 — 2001
9П1(03) — 93



Китаб джашау нёгерди

Билимли, адебли, иги адам болургъа ким сүймейди!

Алай эсе, сизге ышангылы, ёмюрлюк джёнгер китабды. Дунияда эм сейирлик затланы бириди ол. Сюйсенг, таурух айтыр, сүйсенг, эл берген джомакъ бла сагъышландырыр, сүйсенг, нарт сёз келтириб ойландырыр, нени сүйсенг, аны юсюнден хапар айтыр.

Китабны, инсанча, кёзю, башы, аягъы, кзулагъы, тили, джаны барды. Китабны кёзю бла кзараб, ётген ёмюрледе ата-бабаланы кзалай джашагъанларын билебиз.

Китабны акъыллы башы барды, аны акъылы, оюмлары бир тёлүден бир тёлюге кёчюб барадыла.

Китабны аякълары барды. Алай болмаса, ол заманны кёпюрлеринден кзалай ётерик эди, бизни джууукъ эмда узакъ кзраллагъа кзалай элтирик эди? Андан джюрюшлю зат бармыды дуняяны юсюнде?

Китабны кзулагъы барды: эшитген затын ол унутмайды, ариу сакълайды.

Китабны кесини энчи тили барды. Ол сабийге сабийча, кзартха кзартча сёлешеди.

Китабны джаны болмаса, ол бизни кый-
намаз эди неда кыуандырырча сезимле кыоз-
гъамаз эди.

Ол себебден, китаб бла шох болгъан, би-
лим алыб, Ата джуртун, халкын бек сюерик-
ди, шохха шохлукъ, душманнга джаулукъ эте-
рикди. Китаб бизге ёмюрлюк нёгерди, шохду,
устазды.

Ол алимлеге, джазыучулагъа, художник-
леге тюбетирикди бизни, ушакъ этгенлей,
оноу-лашханлай турлукъбуз. Огъурлу ишлеге
юретирикди.

Ачыгъыз китабны бетлерин! Огъур бла
ачыгъыз, сёлешигиз, адамлыкъ ючюн кюреши-
гиз, бизни эркин къралда джашауну ашхылы-
гын багъалатыгъыз!

Аллыбызда келлик джарыкъ кюнлеге та-
укел атлагъыз, Ата джурт джашнар ючюн,
аямагъыз къарыуну. Билим деген зат кючдю.
Китабны тамаша кючюнден Ата джуртну,
бютеу дунияны башын ауларгъа боллукъсуз.
Тенгизлеге тюшерге, джолдузлагъа чыгъаргъа,
башха планеталагъа джолоучу болургъа амал
табарыкъсыз. Кёб окъугъуз. Бир китаб акъыл
тёбеди. Талай китаб билим тауду. Билим тау-
гъа ёрлеги! Джолугъуз джарыкъ болсун, кенг
болсун!

Сюйюнчланы Азамат.



Ана тилим-татлы тилли кьонгурау

Сюйюнчланы Азамат

Ана тилим — татлы тилли кьонгурау
Къулагъымда татлы таууш этеди,
Меннге ачыб бир аламат, кенг джашау,
Узакъ, узун, кёб джоллагъа элтеди.

Ана тилим — мени сабий белляуум,
Ариу айтыб, джинден-джекден сакълагъан,
Къаты байлаб бешигими бауларын,
Мени рахат тенгизинде джубатхан.

Ана тилим, билим атха миндириб,
Заманланы кёпюрюнден ётдюрген,
Адамлыкъны джорукъларын билдириб,
Ата Джуртну ёмюрлюкге сюйдюрген.

Тил байлыгъынг — акъыл тёбе, алтын тау,
Юлеш да бер, юлюшюмю алайым.
Чакъыр мени, ана тилим-къонгурау,
Сени ызынгдан мен къайры да барайым.

Кёкде кюнню мен къолума алгъанча,
Сени алыб, байлыгъыма къууана,
Мен джашарма, бек ангылы уланча,
Джер джюзюнде сени бла махтана.

Ана тилим — миллетими джулдузу,
Къарт да, джаш да джумушунга ыразы.
О, ана тил, сен биринчи устазым,
Джюрегиме джазылады ауазынг.

● Назмуну азбар этигиз.

НАЗМУ ТИЛ БЛА ПРОЗА ТИЛ

Сиз кѣб назму окъугъансыз, проза чыгъармала бла танышхансыз. Назму тил бла проза тилни башхалыгъы неди?

Проза тилде тизгинле толудула, аланы ненча бѣлюмден джикден къуралгъаныны ѳлчеси джокъду, саны тенг тюлдю, строфасы, рифмасы болмайды.

Назмуда уа ѳлче, джорукъ барды. Юлгю келтириб къарайыкъ.

Ана тилим — татлы тилли къонгурау — 11

Къулагъымда татлы таууш этеди — 11

Меннге ачыб бир алапат кенг джашау — 11

Узакъ, узун, кѣб джоллагъа элтеди — 11

Хар тизгинде онбиришер бѣлюм-джик барды. Ол назмуну метрикасыды. Бу ѳлче ритм къурайды.

Назмуда бир магъананы тутхан тизгинлеге строфа дейдиле. Бу назмуда строфа 4 тизгинден къуралгъанды.

Назму тизгинде сѣзлени ахырларыны ушашлыгъына рифма дейдиле (этеди-элтеди).

Алай бла, назмуну прозадан башхалыгъы: ѳлче, строфа, рифма.

«Ана тилим — татлы тилли къонгурау» деген назмуну айырыгъыз: тизгинлени ѳлчесин (ненча бѣлюмден-джикден къуралгъанын) санагъыз, назмуда ненча строфа болгъанын айтыгъыз, назму тизгинледе рифмасы болгъан сѣзлени табыгъыз, тетрадарыгъызгъа джазыб алыгъыз.

Къалай джазама назмуну

Къалай джазама назмуну:

Къыйынды айтхан туугъанын,

Алкъын киши да фахмуну
Билмейди таша тамырын.

Джерден чыгъады суу уруб,
Анга къошулур джан суула:
Тёгюледиле, джыр болуб,
Къууанчла бла джарсыула.

Бир илипин бла саркъгъанча,
Сёзле орун табадыла.
Башхалагъа да джарарча,
Ангы азыкъ боладыла.

● Кесигизни муратыгъызны, сагъышыгъызны назму тил бла айтыргъа оюм этигиз.



Семенланы
Исмаил
(1891—1981)

Минги тау

Сен кёкге джете мийиксе
Ууакъ тауланы ичинде,
Мияла кибик джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнгде.

Юсюнгде барды акъ тонунг,
Сен джай да, къыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу чууакъ тургъанлай,
Тохтамайды боранынг,
Джай да къыш да эримейле
Юсюнгдеги бузларынг.

Тёгерегингде тогъай отлайла
Алтын мюйюзлю кийикле.
Сени тёппенге чыгъалла
Бёгекле бла джигитле.

Кийик бууларынг ёкюрелле,
Къонгураулары къакъгъанча,
Джугъутурларынг турушалла,
Атлыла чарсха чабханча.

Чыпчыкъларынг, чаукаларынг
Будай ындырны чёблейле.
Арарат тау бла Казбек тау
Санга тюгел джетмейле.

Сенден сора къайсы тауду
Ариулукъ бла бай болгъан,
Башы къыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклеринде джай болгъан?

Минги Тау бла Казбек тау,
Арагъыз ариу джибек ау.
Сен кийиз бёркню агъарта,
Этегинг джашил къатапа.

Къыш айланы бораныса,
Джай айланы салкъыны,
Джумушакълыкъ этмесенг,
Инджитириксе халкъынгы.

Кесин бегитмей чыкъгъаннга
Башха болмай бир джауса,
Сау дуняны башында
Эм белгили бир тауса.

ТИЛНИ КЕСГИН АМАЛЛАРЫ

Тилни кесгин амаллары тюрлю-тюрлю боладыла. Сёз ючюн: тенгleshдириу, метафора. «Минги Тау» джырдан мисалла келтириб, биз аланы белгилейик.

ТЕНГЛЕШДИРИУ.

Эки затны бир-бирине ушаш ышанларын кёргюзген амалгъа тенгleshдириу дейдиле. Ол «кибик» не да -«ча» деген кьошакъ джалгъау бла кьуралады.

Юлгюле:

Мияла кибик джылтырай кьанга бузларынг.

Кийик бууларынг ёкюрелле, кьонгураулары

кьакъгъанча.

Джугъутурларынг турушалла, атлыла чарсха

чабханча.

МЕТАФОРА.

Метафора кёчюрюу деген грек сёзден чыкъгъанды. Бир затны магъанасын анга ушаш башхагъа кёчюрюб айтыугъа метафора дейдиле.

Юлгюле: Юсюнде барды *акъ тонунг* — акъ къарынг деген сёзлени орнуна.

Арагъыз ариу джибек ау — кёкню дарийи дегенча.

Сенден сора къайсы тауду *ариулукъ бла бай болгъан* — ариулукъдан толуса деген магъанада.

Башы *къыш болуб*, бели *джаз болуб*, этеклеринде *джай болгъан* — тауну башында къары, белинде гокка ханслары, тьобюнде къырдыш болгъанын суратлайды.

Сен *кийиз бёркню агъарта* — акъ булутха айтады.

Этегинг *джашил къатапа* — тьобюнде къырдыш, кырдык барды деген магъананы бередиди.

● 1. Тилни кесгин мадарларын тетрадларыгъызгъа джазыб алыгъыз.

2. Ана тилни байлыгъын сынар ючюн, башха поэтлени назмуларында тилни кесгин амалларын (устаэны буюргъанына кёре) табыб, джазыу иш этигиз.



Къарачай фольклор

ФОЛЬКЛОРНУ ЮСЮНДЕН

Эртде заманлада халкъда китаб чыкъмагъанды, радио сѣлешмегенди, кино, театр, телевизор болмагъанды. Аланы барысыны орнуна нарт таурухла, джомакъла, джырла, таурухла, нарт сѣзле, эл берген джомакъла джюрюгендиле. Биз алагъа «фольклор» неда «халкъны аууз чемерлиги» дейбиз.

Фольклор чыгъармала халкъда джазма, литература болмагъан заманда этилгендиле, аланы этген адамла окъуй-джаза билмегендиле. Фольклор чыгъармаланы кимле этгендиле деген соруугъа джууаб этмеклик кыйынды. Аланы биринчи джарашдыргъан алында бирер адам болса да, башхала артдан кѣллерине келгенни къошхан, къоратхан да этгендиле. Бир къауум джырны, джомакъны, нарт таурухну тюрю-тюрю вариантлары болгъаны аны ючюндю. Ол себебден биз фольклор чыгъармала бютеу халкъныкыдыла, аланы халкъ этгенди дейбиз, алагъа биз «халкъны аууз чемерлиги» деб да аны ючюн айтабыз. «Фольклор» деген сѣз ингилиз тилде «халкъ оюм» деген магъананы билдиреди.

Нарт таурухланы, джомакъланы асламысына иш бошалгъандан сора кечеледе айтхандыла, джырланы уа не заманда да джырлагъандыла: тойда, оюнда, келин келген джерде — не тюрю да къууанча. Джырны джангыз адам кеси да джырлагъанды: малчы — сюрюу ызындан айлана, кече гѣзет эте, джолоучу — ат бла, арба бла кетиб бара.

Китабла чыгъыб тебрегенли, нарт таурухла, джомакъла джан-

гы этилиб кьошулмайдыла, джырла, нарт сёзле, эл берген джомакъ-ла уа бизни заманыбызда халкъны ичинде этилгенлей турадыла.

Эртде этилген фольклор чыгъармалада кыйын джашаудан тюзлюк, тенглик, эркин джашаугъа чыгъаргъа халкъны термилгени кёрюнеди. Фольклор чыгъармаланы окъугъан адам халкъны эндиге дери не болумда, къалай джашай келгенин билликиди.

Нарт таурухланы, джомакъланы сабийле бир-бирине да айтхандыла, асламысына аланы сабийлеге джылы келген къарт адамла айтхандыла.

Джюзле бла джылланы ичинде этилген къарачай фольклор чыгъармала XIX ёмюрню аягъына дери джыйылмагъандыла, не китаб болуб чыкъмагъандыла, басмаланмагъандыла, неда аланы юсюнден киши джукъ джазмагъанды. XIX ёмюрню аягъында уа фольклор чыгъармала бла фольклорну юсюнден статьяла орус тилде басмаланыб тебрегендиле.

Уллу Октябрь социалист революциядан бери нарт таурухла, джомакъла, джырла, нарт сёзле энчи китаб болуб да чыкъгъандыла, тюрлю-тюрлю джыйымдыкъ китабла да басмалангандыла. Фольклорну юсюнден талай китаб джазылгъанды.

● 1. Фольклор чыгъармала, унутулуб къалмай, эндиге дери къалай джетгендиле?

2. Фольклор чыгъармала джашауда къаллай орун алгъандыла?

3. Джомакъла, джырла бюгюн бизге не бла багъалыдыла?

4. Кыйсы джомакъланы, джырланы, эл берген джомакъланы, нарт сёзлени билесиз?

ДЖОМАКЪЛА

Джомакъла халкъда бек эртдеден бери айтыладыла, кеслери да кёб затланы юсюнден этиледиле. Сёз нени юсюнден барса да, джомакъланы барында болгъан энчи ышанла бардыла. Сёз ючюн, хар джомакъ «эртде-эртде» деб башланады, сора хар джомакъны ахырында, «аны кёрмегенибиз кибики, ауруу-талау кермей къалайыкъ» деб айтылады. Хар джомакъда дегенча тюзлюк ючюн кюрешгенле кёбюсюне джалчыла, джарлыла, кеси кыйыны бла джашагъанла боладыла. Терсликни адамлары уа асламысына байла, бийле, ханла, дин башчыла боладыла. Джомакъны тюз ахырына дери кюреш не

бла бошаллыгъы белгили болмай турады, сора эм ахырында тюзлюк хорлайды, терс терслигине тюбейди, болум хар кимге да ачыкъ болады. Ахырында тюзлюкню хорлагъаны къачан болса да бир тенглик, тюзлюк джашау ачылыр деб халкъны ышаннганына шагъатлыкъ этеди. Джомакъланы кёбюсюнде эм кёб айтылгъан сан — ючдю. Сёз ючюн, ханны юч къызы болады да, акътылы, тюз иннети бла эм гитчеси онглуду, юч кюеуде — гитче кюеу. Бир кишини юч джашы барды да, не джаны бла да гитче къарнаш баш болады. Бир иш ючюн кюреш баргъан заманда, биринчи, экинчи кере иш этилмей къалыргъа болады, ючюнчю кере уа иш этилмей къалмайды. Сёз ючюн, «Джашчыкъ бла кёсе» деген джомакъда кёсеге юч кере барадыла, «Айю бла къарт» деген джомакъда ким терс, ким тюз болгъанын айю бла къарт юч кере ючёуленнге сорадыла.

Къарачайда хан болмагъанды, алай болса да бек эртде заманлада къарачайлыланы ата-бабалары ханланы артыкълыкъларын сынагъанларына сёз джоқъду. Кёб джомакъда хан айтылады. «Хансыз джомакъ болмаз» деб нарт сёз барды.

Ханла игилик излемегендиле, ол себебден джомакълада ханлагъа къаршчылыкъ да уллуду. Джомакълада джаныуарла да асламысына эки къауумгъа юлешиндиле. Джартысы терсликни тутады, джартысы да — тюзлюкню. Айю, джылан, сарыубек дегенча джаныуарла терсликни джакълайдыла. Аланы юсю бла халкъ аманлыкъчыланы, ким да болсун, халкъгъа джашау бермегенлени суратла-гъанды. Къоян, кийик дегенча джаныуарла, къой, ат дегенча юй хайуанла тюзлюк ючюн кюрешедиле. Тюлкю бир къауумлада уа терсликге къаршчыды. Бек кёб джомакъда эмегенле да айтыладыла. Эмегенле хар заманда адамлагъа заран саладыла, «суу башын кесген эмегенча» деб халкъда сёз джюрюйдю. Алай болса да тюзлюк ючюн кюрешген адамла санча эмегенлени хорлайдыла.

Джомакълада кёсе киши деб айтылады. Аны, халкъгъа заранлы, хыйлачы болгъаны себебли, адамла суймегендиле. Джомакълада бир зат бир затха бурулуу кёб тюбейди. Сёз ючюн, адам не джаныуар, не къанатлы болуб къалыргъа болады. Джаныуарла адамлача да селешедиле. Адамны джашаугъа ойлашдыргъан, тюшюндюрген джомакъла кёбдюле.

Джомакъланы кече айтхандыла, кюндюз джомакъ айтыу адет

болмагъанды. Джомакъ айтабыз деб, ишни джарсытмайыкъ деб этгендиле алай. «Кюндюз джомакъ айтхан кийимсиз болур» деб нарт сёз барды. Джомакъла эндиге дери аууздан ауузгъа кёче келген эселе да, энди ала тюрлю-тюрлю китаблада басмаланадыла.

Халкъны ичинде уста джомакъ айта билгенле бусагъатда да кёбдюле.

- 1. Джомакълада кюреш не ючюн барады?
- 2. Джомакъ айтыуну джашауда не магъанасы барды?
- 3. Алада тюбеучю ышанла къайсыладыла?
- 4. Къартладан джомакъла джазыб алыгъыз.

Къызчыкъ бла къозучукъ

(Джомакъ)

Эртде-эртде, талай заман мындан алгъа, бир тау элде, бир юдегиде ёксюз къызчыкъ бла аны ёксюз къарнашчыгъы джашагъандыла. Аланы аталары сау болгъанды, ёге аналары, огъурсуз къатын, сабийлени суймегенди. Хар заманда урушуб, туйюб тургъанды. Аталары, халиси къарыусуз болгъаны себебли, сабийчиклени къоруулаялмагъанды. Алай бла джашай келгендиле. Къатынны эсине аман акъыл тюшгенди да, эрине:

— Не да эт, быланы мени кёзюм кёрмезча эт, алагъа ашатырыкъ табмагъа эдим да, кесим ашарыкъ да табха эдим, — дегенди.

Эри, къатынына джалыныб:

— Не этейим, джарлы сабийчиклени къайры атайым? — деб тыхсыгъанды.

— Не да эт, — дегенди къатын, — ол мени ишим тюлдю. Алай болмаса, мен аланы кесим кесерме...

Ол заманда дауургъа уянган джашчыкъ бла къызчыкъ бу сёзлени эшитгендиле. Аталары не кюрешсе да, огъурсуз къатын кесини айтханына аны бойсундургъанды.

Киши бла къатын отоугъа джукъларгъа кетгендиле. Сабийчиклени уа рёзлерине джукъу кирмегенди. Ала, ёлюмден къутулургъа мадар излеб, оноулашыб тебрегендиле. Сёлеше келгендиле да, къызчыкъ айтханды:

— Эртденбла, кѳобханлай, сен мени кѳобюрчегими алырса да, кѳачхан кибиѳ этерсе, мен сени кѳуугѳан кибиѳ этерме да, элден тышына чыгѳарбыз. Сора кѳачарбыз да бугѳарбыз. Бир кѳутулсакѳ а, огѳурсуз кѳатын бизни табмаз, алай бла ёлюмден кѳутулурбуз.

Экинчи кюн, алай этгендиле да, элден чыкѳѳгѳандыла. Кѳѳ джерни джѳрюгендиле, ачдан, сууукѳдан инжилиб, кѳарыусуз болгѳандыла. Бир кюн кюнортада бир уллу сууну бойнуна джетгендиле.

— Суусабдан ёлеме, мындан ичейимми? — деб соргѳанды джашчыѳ эгешчигине.

— Бу суудан ичгенле бузоучукѳла боладыла. Былайтын тууарла ётгендиле. Сен бузоучукѳ болуб кѳалсанг, мен не этерме?! Ичме, джаным, — дегенди кѳызчыѳ.

Джашчыѳ, эгешчиги айтханны этгенди да, ичмегенди.

Андан да ётѳуб, бара баргѳандыла да, дагѳыда аллай бир суугѳа тѳубегендиле. Джашчыѳ айтханды:

— Суусабдан ёлеме, мындан ичейимми?

Эгешчиги биягѳынлай:

— Андан ичгенле тайчыѳла болуб кѳаладыла, сен тайчыѳ болуб кѳалсанг, мен не этерикме? — дегенди.

Джашчыѳ, анга тынгылагѳанды да, ичмегенди.

Андан ары, бара барыб андан да гитчерек дагѳыда бир суугѳа тѳубегендиле. Биягѳы джашчыѳ, суусабдан онгсуз болгѳанды да, ичейим, деб тилегенди.

— Мындан ичгенле кѳозучукѳла болуб кѳаладыла. Сен кѳозучукѳ болуб кѳалсанг, мен не этерме? Ичме, джаным, бир кесекчик тѳз, бусагѳат башха суугѳа джетерикбиз, — дегенди.

Джашчыѳ, суусабдан тѳзалмагѳанды да, эгешчигине:

— Сен бара тур, мен бусагѳат ызынгдан джетерме, — дегенди.

Кѳызчыѳ, анга ийнаныб, алгѳа кетгенди. Джашчыѳ сууну джанына баргѳанды да, узакѳ джолда арыб, суусабын кѳандыра, суудан кѳѳ ичгенди. Суудан ичгенлей, ол кѳозучукѳ болгѳанды да кѳалгѳанды. Алай а аны адам акѳылы тѳрленмегенди. Тарыгѳыулу макѳыра, кѳозучукѳ кѳызчыѳѳны ызындан тебрегенди. Кѳѳзу макѳырѳанны эшитиб, кѳызчыѳ ызына айланыб кѳарагѳанында, кѳарнашчыгѳы кѳозучукѳ болуб тургѳанын кѳргенди.

Кѳозучукѳну кѳѳйнуна кѳысханды, алайда олтуруб, кѳѳ джы-

лагъанды. Алай болгъанлыкъгъа джарлы къызчыкъгъа не болуш-
лукъ табыллыкъ эди! Къобханды, къозучукъну да бойнундан тутуб,
джылай да бара, джылай да бара, ингирге бир тюзге келгенди.

Ол тюзню туура ортасында бир уллу алма терек болгъанды, аны
тёгерегинде уа тала, таланы къалын чегет къуршалаб тургъанды.
Джанууарладан къоркъгъандан къызчыкъ терекни башына чыкъ-
гъанды. Бутакъладан, чапракъладан орун ишлегенди, къозучукъну
да ары миндиргенди. Ала кече анда рахат джукълагъандыла.

Экинчи кюн танг аласына бир уллу аскер келиб, ол терекни
тюбюнде тохтагъанды. Къызчыкъ аланы дауурларына уянганды.
Уллу урушдан арыб келген аскерчиле, къабыргъалары джерге джет-
генлей огъуна, къаты джукълагъандыла. Бираздан сора, джукъу бла
арыгъанларына хорлатыб, къарауулла джукълагъандыла.

Къызчыкъ, аланы барысын кёрюб, сейирсиниб, къараб тургъан-
ды. Сора, аскерчиле джукълагъанлай, къызчыкъ терекден тюшген-
ди. Аланы азыкъларындан эртденлик аш этгенди. Ашны алай
къоюб, кесине, къозучукъгъа да ашарыкъ алыб, терекге мингенди.
Аскерчиле уянгандыла, шхууурну кёргенди. Ашагъандыла. Амма,
шхууурну ким этгенин билмей сейирсингенди. Алай эте, талай
кюнню джашагъандыла.

Бир кюн къызчыкъ, эрикгенден терекни башына ёрлей баргъ-
анлай, анда ариу къызыл алмачыкъны кёргенди. Алгъанды да ал-
мачыкъны ашагъанды, экинчи кюнюне уа къызчыкъ ёсюб уллу бо-
луб уянганды. Дженгил ёсгенине сейирсингенди, алай неден бол-
гъанын а билмегенди. аскерчиле джукълаб тургъанлай, биягъын-
лай шхууур этгенди, джылтыргъан кийимлерин джамагъанды, те-
рекге ёрлегенди да кетгенди.

Аскерчиле сейирсинирге къалгъандыла: былагъа шхууур эт-
ген, кийимлерин джамагъан кимди, билмейди. Тёгереки сакъ-
лагъан къараууладан сора да, аскерни ичинде къарауулла салгъан-
дыла. Къыз а аны билмегенди да, терекден тюшюб келгенлей, ич
къарауулла кёргенди. Тутхандыла, ханны шатырына элтгенди.
Къызны хан бек джаратханды. Ол шатырында адамланы кыста-
гъанды да, къызгъа айланыб:

— Ариу къыз, мени юйюмде джашаргъа разымыса? — дегенди.
Къыз, сагъышланыб:



— Мени тилегими кѣабыл этсенг, сен айтханны этерме, — дегенди.

— Ант этеме, джюрегинги кѣыйнамазма, — дегенди хан.

— Мени бир кѣозучугъум барды да, аны ъмюрге мени кѣатым-дан кетермей тутарынгы тилейме, — дегенди.

— Бек ашхы, — дегенди хан.

Талай кюнден ханны кѣаласына баргъандыла. Ханнн кѣаласына иги шагърей болгъанды. Ханнга барыргѣа кюсеб айланнган бир обур кѣыз болгъанды. Ол аны ызындан марлаб тургъанды да, суу бойнуна келиб, аманлыкъ этер иннет бла айтханды:

— Ханнн кѣатыны бу кѣлде джууунургѣа керекди, кѣлде джуууннган адам Аллахдан тилегин табады.

Ханнн кѣатыны, анга ийнаныб, тешиннгенди. Кѣлню кѣатына баргъанлай, обур, артындан тюртюб, суугѣа атханды. Сора обур кѣыз, терк огъуна аны кийимлерин кийиб, ханнн юйюне баргъанды. Ол

ханны къатынына асыры бек ушагъандан, хан да, кълалгъан адамла да джукъ сезмегендиле. Алай бла талай кюнню джашагъандыла. Ханны къатынын обур суугъа атхан заманда кълузчукъ кълатларында болгъанды да, хар нени да кълрюб тургъанды. Алай а, мыдах ма-кълыргъандан сора джукъ ангылаталмагъанды.

Обур кълатын, кълузчукъ билдириб къляр деб, аны джояр кълыйгъыгъа киргенди.

Бираздан сора обур хандан, кълузчукъну кес, деб тилегенди. Хан сейирсингенди, алай а огълый демегенди. Ханны шапалары бычакъланы билеб тебрегендиле. Къларагъандыла да кълузчукъну табма-гъандыла. Къларт шапа аны излей чыкългъанды да, бир макълыргъан таууш эшитгенди. Таууш чыкългъан джанына баргъанды да, кълузчукъ суу бойнуна келиб, анда макълырыб, джылай тургъланын кълргенди. Ханны къларт шапасы кълый тилни билгенди да, кълузчукъну неле айтханын ангылагъанды. Кълузчукъ:

— Эгешчигим, обур мени кесерге хандан тилейди, ханны шапасы уа бычакъ билейди. Сени кълузчугълунгу кесиб кълоядыла, ким болушсун?! — деб джылай эди.

Шапа, терк огълуна чабыб баргъанды да, аны хапарын ханнга айтханды. Суу бойнуна келгендиле, кълармакъла бла кълармаб, ханны кълатыныны ёлюгюн табыб, суудан чыгъларгъандыла. Келтиргендиле да кълабырлада асырагъандыла. Экинчи эртденбла хан кълатыныны кълабырына баргъанды. Аны юсюнде алтын терек битиб тургъланын кълргенди да, юйюню ичине келтириб орнатханды.

Ол элде бир джарлы кълатын, алтын терекден бир бутакълчык тилей, ханнга келгенди. Алай болгъланлыкългъа кълызгъланч хан бермегенди.

— Тамырчыкълары юзюлюб кълалгълан болурла, бар да кълабырны юсюн кълаз, табарса, — дегенди.

Джарлы кълатын кълаза-кълаза, бек теренде бир гитче тамырчыкълны табханды, кълууаныб, уллу кълююрде асырагъанды.

Эртденбласында кълубуб, кълююрню ачса, анда бир ариу кълыз джатыб тура. Кълууаннганды.

Кълоркългъландан адамлагъла кълргюзмегенди. Алай болса да, джарлы кълатында бир ариу кълыз джашагъланын эм алгъла джашла, аны ызы бла уа бютеу эл билгенди. Ол кълызны кълрюр ючюн, бютеу элни

джашы, кызы джыйылгандыла да той этгендиле. Кызны кёргенле андан кёзлерин алалмай кырагандыла. Той эте келиб, солургъа тохтагандыла. Ол заманда, эски адетде болуучусуча, кеслерини ёмюрлеринде кыулакълары эшитген, не кёзлери кёрген хапарланы айта келгендиле, кёзюу кыонак кыызгъа джетгенди, ол кеси ни хапарын бютеу кыйырындан тутуб айтханды.

— Мен аны керти айта эсем, ханны тахтасыны кыатында тургъан кыозучукъ, адам болуб, манга келсин, — дегенди.

Ол заманда юйню эшиклери ачылгандыла, бир ариу джашчык кириб, кыызланы арасында олтуруб тургъан эгечине:

— Ой, мени эгешчигим, суйген эгешчигим, ма мен да келдим! — деб чабыб келиб, эгечини бойнундан кыучакълаганды.

Андан экиси да, дунягъа айтылгъан эгеч бла кыарнаш болуб, ашаб-джашаб кыалгандыла. Ол джарлы кыатынны кеслерине ана этгендиле.

Бир кюн юйлерини аллына юч садакычы келгенди. Бири — кыарыусуздан ауа тургъан кыарт киши, бири — ёле тургъан кыарт кыатын, бири да — джашыракъ тиширыу.

Алагъа садакы берирге чыкыгъанында, кыыз атасы бла ёге анасын таныгъанды. Чыгъаргъанын аланы кыапчыкъларына кыуйгъандан сора, джюреги чыдамай:

— Атам! — деб кыарт кишини кыучакъларгъа чабханды. Ол заманда атасы аны таныгъанды да, этген кыатылыгъы эсине тюшюб, кеси кесинден, кызындан да уялыб кыачханды. Ол кёзюучюкден сора алагъа бир-бирин кёрюрге мадар болмагъанды, дейдиле.

Харам иннетли ёге ана бла заранчы обур, аманылыкъгъа хорлатхан ата, адам бетлерин ташлаб, кече сайын кенг сыртлада, кыарангы кыоллада ачдан, сууукъдан ёле, кёб заманланы ауанала болуб айлангандыла, дейдиле.

Джарлы кыатын а, кеси табмагъан джашы бла кызындан насыб табыб, джашаб кыалганды, дейдиле. Ма тюзлюк бла, кеси кыол кыйыны бла джашауну, харамлыкъ бла зорлукъну джер юсюнде джашау юлюшлери алайды, дейдиле. Аны кёрмегенибиз кибики, ауруу, талау да кёрмей кыалайыкъ.

● 1. Кыызчыкъ бла джашчыкъ нек эмда кыалай кыачхандыла?

2. Аскерчиле кыызчыкъ бла кылай танышхандыла?
3. Бу джомакъда тюзлюк хорлагъаны кылай кёрюнеди?
4. Обур кыатын этген зарандан хапар айтыгъыз.
5. Кызыны атасы бла ёге анасы садакыа джыя келгенлерини юсюнден айтыгъыз.

Сёзлюк иш: *кюбюрчек, обур, ауана.*

Батыр джашчыкъ

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир ёксюз джашчыкъ анасы бла бир элде джашагъанды.

— Анам, мениге бир бышлакъ кесек бер, — дегенди бир джолда ол анасына.

— Берейим, джашым, — дегенди анасы.

Джаш, бышлакъ кесекни алыб, суу бойнуна баргъанды. Ол заманда бир эмеген суугъа келе тургъанды. Джашчыкъ, эмегенни кёргенлей, бышлагъын алгъанды да сыгъыб тебрегенди. Эмеген, джашчыкъны не бла джубаннганына сейирсине, аны кыатына келгенди. Джашчыкъ сыкыгъанды да бышлакъдан суу чыгъаргъанды.

Ол заманда эмеген бек кыоркыгъанды. Джашчыкъны кёолундагы бышлакъ болгъанын эслемей, акъ ташха ушатханды да, ташны сууун сыгъыб чыгъарады деб, кёлюне келгенди.

— Мени аркыанга миндир да суудан ётдюр, — дегенди джашчыкъ эмегеннге.

Эмеген джашчыкъны айтханын этгенди, сууну ары джанына кёлтюрюб ётдюргенди.

Джашчыкъ, эмегенни кыоркыгъанын кёргенинде, кесин батыр этиб айтханды:

— Мен уллу иш бла сизге барама, аркыанга кёлтюр да эмегенле тургъан джерге элт!

Джашчыкъны керти да кыарыулу, кючлю болгъаннга санаб, эмеген анга бой салгъанды. Ичинде сууу бла гыбытны аркыасына атханды, джашчыкъны да бойнуна миндириб, эмегенлеге баргъанды.

Ол заманда эмегенле нени юсюнден эсе да даулаша тургъандыла. Суугъа кетген нёгерлери джашчыкъны аркыасына кёлтюрюб келгенин кёргендиле, бек кыууаннгандыла.

— О, сен бизге аууз кирибизни алдырыгъа къалай татлы къабынчыкъ келтиресе! — дегендиле.

Джашчыкъны кѣлтюрюб келген эмеген а, къоркъуб:

— Сабыр этигиз, ол адамланы пелиуаныды, бизге оноу бла келеди. Суу бойнунда бу адам ташны сыгъыб, сууун чыгъара тургъанлай тюбѣб, бек уллу къарыуу болгъанын кѣргенимде, аны буйругъуна бой салгъанма, излегенин толтургъанма. Ачыуландырмазгъа кюрешигиз ансы, бизни барыбызны да къырыр, — дегенди.

Эмегенле джашчыкъгъа тиймегендиле, къонакъча кѣргендиле. Джашчыкъ эмегенледе талай кюнню джашаб тургъанды.

Бир джолда эмегенле джашчыкъны сынаргъа деб оноулашхандыла. Анга бир гаммеш гыбытны бериб, суу келтирирге джибергендиле. Джашчыкъ суугъа кетгенди. Эмегенле ызындан джашыртын къарагъандыла.

Джашчыкъ эмегенлени алдаргъа умут этгенди. Юсюнден кийимлерин тешгенди. Аланы суу джагъада къойгъанды, кеси уа сууну ортасына киргенди. Гыбытны кѣбдюрюб, тѣп-тѣгерек этгенди. Башын къаты къысханды, аркъасына кѣлтюрюб, суудан чыгъаргъанды, джюгюн джагъада къумну юсюне атыб, кеси кийингенди.

Сора, гыбытны сыртына атыб, акъырын-акъырын эмегенле таба тебрегенди.

Эмегенле уа, гыбытны суудан толтуруб алыб келеди деб къоркъуб, сейирсиниб, къараб тургъандыла. Ол кѣзюуде джангур джетиб келгенди. Биягъыланы алдаргъа излегенди: келтире келиб, ѳзенде гыбытны джерге атыб джибергенлей, джауум ырхылагъа гыбытдан тѣгюлген сууду деб, эмегенле къоркъуб, аллары айланган джерге къачхандыла.

Джангур тохтаргъа, джашчыкъ, акъырын-акъырын атлай, кюле-кюле дорбуннга баргъанды. Аны дорбуннга киргенин кѣрюб, эмегенле бирем-бирем ары джыйылгъандыла.

Эмегенлени тамадасы, джашчыкъны къатына келиб:

— Адам улу, ашхы улан, суу келтирмей нек келгенсе? — деб соргъанды.

Джашчыкъ, хыликке этиб, кюле:

— Суу келтирмей келген дегенинг а неди? Суу келтирмеген эсем, ол баргъан ырхыла неледиле? — деб бара тургъан ырхыланы кѣргюзгенди.



Эмегенле бютюн да бек кьоркьгъандыла, сора баргъандыла да гаммеш гыбытха къарагъандыла, алай а аны ичинде суу болмай, кеси уа джибиб, тегерегинде да кёллени кёргендиле. Келиб тамадагъа айтхандыла.

Олсагъатда джаугъан джангурну джашчыкъ келтире келиб, джерге атхан гыбытдан тегюлгенча кёрюб, эмегенле бек кьоркьгъандыла.

Тамада эмеген, джалыныб:

— Да, адам улу, ашхы улан, сен бизни суугъа элтдириб кьоя эдинг да, алай нек этдинг? — деб соргъанды.

— Да, сиз мени нек хыликке этдигиз, адамлада кьонакъны джумушха джиберген адет джокъду. Алай а мен, аны ючюн сизни бла сёлеше турургъа суймей, суугъа кетиб къалгъан эдим. Эмегенлени мени аллыма чыгъыб къарагъанлары ачыу болуб, джюрегим джарылгъанында, гыбытны атыб ийиб, сууун аны ючюн тегкенме. Сизни къайгъылы этген эсем, айыб этмегиз, алай а терслик кесигиздеди, — дегенди джашчыкъ.

Ол кюнден башлаб, эмегенле джашчыкъдан къоркъуб, аны сыйын кёрюб тебрегендиле.

Андан сора да талай кюн озгъанды.

Эмегенле биягъы къонакъны энтда бир сынаргъа умут этгендиле. Джашчыкъ джукълаб тургъан заманда аны къайнагъан суу бла кюйдюрюрге оноулашхандыла. Джашчыкъ, джукълагъан кибики этиб, оноугъа тынгылаб тургъанды.

Джашчыкъны уа не джылыны, не сууукъну джибермеучю алай бир сейир джабыуу болгъанды. Ингирде джашчыкъ кесин джукъугъа джарашдыргъанды. Эмегенлеге эслетмей, джабыуну юсюне атыб, аны юсюне да чепкенчигин джабыб джатханды.

Кече болгъанды. Эмегенле барысы джукъларгъа джатхандыла. Джашчыкъны джукъларын мараб туруб, келтириб уллу къазан бла къайнагъан сууну аны юсюне къуйгъандыла.

Джашчыкъ къымылдагъанды, эмегенле ары-бери букъгъандыла, джашчыкъны тюрбюне суу ётгенди, сора ол акъырын къобуб, арлакъгъа барыб джатханды. Бир кесекден джашчыкъ биягъынлай къаты джукълагъанды. Эмегенле бютюн да бек къоркъгъандыла, сау кечени узунуна кёзлерине джукъу кирмей чыкъгъандыла.

Ёртденбласында джашчыкъ къобуб барыб, тамада эмегеннге айтханды:

— Нартла сизге къонакъгъа келген заманда, сиз алагъа былай къарарыкъ эсегиз, энди ала къонакъгъа келмезле.

Эмегенлени тамадасы бек къоркъгъанды да:

— Не болгъанды, сыйлы къонагъым? — деб соргъанды.

— Бюгече бюрчелеригиз джукъларгъа къоймагъандыла.

Джашчыкъны алай айтханын эшитгенлеринде, эмегенле бютюн да бек къоркъгъандыла, сейирсингендиле, тамаша болгъандыла.

Дагъыда бир талай кюн озгъанды.

Биягъы эмегенле джыйылгъандыла да, джашчыкъгъа бир зат этиб, сынаргъа оноулашхандыла. Кече джашчыкъ джукълаб тургъанлай, башындан аны юсюне уллу ташны тенгеретирге деб оноулашхандыла. Джашчыкъ, джукълагъан кибики этиб, эмегенлени оноуларына тынгылаб тургъанды.

Кеч болгъанында, барысы джукъларгъа джатхандыла. Джашчыкъны уа дагъыда бир сейирлик джабыуу болгъанды. Джабыуну

бир джерге джайса, алайда тюрленмей туруучу, неллай бир ауур-лукъ болса да, джашчыкъгъа ауурлукъ джетдирмей туруучу, аллай джабыу.

Джашчыкъ сейирлик джабыуну юсюне джабханды да джат-ханды.

Кечени бир арасында эмегенле джашчыкъны юсюне чардакъдан мазаллы ташланы атыб тебregenдиле. Аланы дюнгордеген таууш-лары джашчыкъны уятханды да, туруб алайдан башха джерге джа-тыб джукълагъанды. Алай бла джашчыкъгъа джукъ эталмагъанла-рында, эмегенле бютюн да бек къоркыгъандыла. Асыры къоркыгъан-дан сау кечени узунуна джукъламагъанлай тангнга чыкыгъандыла.

Эртденбласында тамада эмеген келиб, къонакыгъа:

— Ашхы къонагъым, бюгече уа тынч джукъладынгмы? — деб соргъанды.

— Сизни чардагыгыгъыз осал кёре эдим, кече ортасында андан зыгыр тёгюлюб тебреди да, ол бираз тынчылыкъсыз этди ансы, ан-дан сора бир хатам джокъ эди, джукълагъан а бек алапат джукъла-дым, — деб джууаб этгенди джашчыкъ.

Алайда эмегенле бек къоркыуб, не этерге билмей, энди бу къор-кыуулу къонакыны не этиб юйюне ашырыб, башларын къалай къут-харыргъа боллугъуну оноун этиб башлагъандыла.

Эмегенлени аллай къайгыгыгъа киргенлерине джашчыкъ тынгылаб, эшитиб тургъанды.

II

Бир кюн эртденбла эмегенлени тамадасы джашчыкъны кесине чакыргъанды.

— Адам улу, ашхы улан, — дегенди тогъуз башлы эмеген, — сен бизге джумуш бла келген болурса, къаныбыз, джаныбыз да къур-ман, не кереклинг бар эсе да айт, къолубуздан келгенни этербиз.

— Мени сизге уллу джумушум да джокъду, алай а адам улула-ны тамадаларыны кичи джашы къатын ала эди да, мени сизге анга къалынлыкъ джыя джибергендиле, — дегенди джашчыкъ.

Эмегенле сейирге къалгъандыла.

— Да, ол бек ашхы ишди. Адам улуну джюреги не затны сюе-ди? — деб соргъанды тогъуз башлы эмеген.

— Асыры кѣб да тилемейди, ёнге гаммеш тулукъ бла бир чий алтын берсегиз, боллукъду, — деб джууаб этгенди джашчыкъ.

Эмегенлеге ол бек кыйын кѣрюннгенди, алай а мадарсыздан табханларын джыйгъандыла. Алтын ючлю гаммешни тулугъу бла бир болгъанды. Аны бергендиле.

Джашчыкъ айтханды:

— Сау болугъуз, алай а тулукъну элге кесим кѣлтюрюб барыргъа ушагъыулу тюлдю. Биригиз келигиз да, мени да, тулукъну да элтигиз.

Джашчыкъны элине барыргъа эмегенлени бири да унамагъанды. Сора чѣб атхандыла. Аны элтирге беш башлы эмегенни бойнуна тюшгенди. Къоркъса да, эмеген бой салгъанды. Тулукъну бойнуна кѣлтюргенди, джашчыкъны сыртына миндиргенди да, кючден бутдан элге джетгенди.

Элни къатына джетгенлей, джашчыкъ эмегенни къоркъутургъа мурат этгенди. Эмегенни сыртындан тюшгенди да айтханды:

— Быллай къонакъ келгенин мени элим билмейди. Мен алгъаракъ барайым да, къонакъбайланы хазыр этиб турайым. Сен а мени ызымдан акъырын келе тур. Айтыб къояма: къачаргъа умут этме. Не кюрешсенг да, къутулаллыкъ тюлсе. Экинчи айтырым, къолума тюшсенг а, джанынгы сау къоймам. Къуру сени тюл, эмегенлени бютеу тукъумун тауусурма.

Джашчыкъ алгъа кетгенди, эмеген да аны ызындан элге келгенди. Ол келирге, джашчыкъ анасына барыб, аны не зат этерин юретгенди да, эмегенни аллына баргъанды. Эмеген, аны бла юйге келиб, гаммеш тулукъну эшик артына сюеб, къонакъбай кѣргюзген тапчаннга олтургъанды.

— Не ашаргъа сюерик болур, джашым, эмеген улу? — деб соргъанды анасы.

— Ол къакъланмай тургъан эмеген бутну тишле, — дегенди джашчыкъ.

— Да, аурууунгу алайым, тюнене къонакъла келген эдиле да, эмеген бутну алагъа ашатханма. Къакъ этилген эмеген этлени ашакълыкъ эсе, аладан этейим.

— Къакъ этилген эмеген эт ашармы эдинг, эмеген улу? — деб джаш эмегеннге соргъанлай, къоркъгъандан тѣзалмай, секириб ту-

руб, къачама деб, юйюню эшиклерин да ууатыб, мыллыгын тюзге атханды эмеген. Джашчыкъ, аны ызындан чыгыб:

— Ой, о-ха-хай... джибермегиз эмеген улуну! — деб кычыргъанды.

Элден узайгъандан сора, эмеген, джан солуу этиб, уллу ёзенде къачыб баргъанлай, тюлкючюк тюбегенди. Эмегенни алдаргъа мурат этиб:

— Эй, джол болсун, эмеген! — дегенди.

Эмеген ашыгыш:

— Сау бол, тюлкю, — деб джууаб бергенди.

— Былай ашыгыб къайдан келесе, къайрыса?

— Аллах-Аллах, башымы кючден къутхардым!

— Не болгъанды?

— Джашчыкъ бла эмегенлени арасында болгъан ишлени барысын тюлкюге айтханды.

Тюлкючюк, аны хыликке этиб, кюле:

— Ой-ой, сен а не бош затдан къоркъа эдинг. Мен аны ненча кере алдагъанма, ол энди тюбесе, меннге джол къоюб айланады... Ха-ха-ха... сени уа къалай таб алдагъанды, — дегенди.

Тюлкючюкню алай хыликке этгени эмегеннге ачыу тийгенди, алай а тюлкючюк эслемезча этерге кюрешгенди. Тюлкю айтханды:

— Энди андан эсе, арыгъан да этген болурса, меннге кел да, ауузланган да, солугъан да эт, сора артда бара барырса.

Эмеген тюлкюню айтханына разы болгъанды, экиси да тюлкюню юйюне тебрегендиле. Кеч болгъанды. Тюлкючюк джашчыкъны юйю элни кыйырында болгъанын билгенди да, эмегенни ары алыб баргъанды.

— Эй, эшиклени ачыгыз, — деб кычыргъанды. Джашчыкъ туруб, эшиклени ачханды.

— Кир юйге, къонакъ, — деб джарыкъ болгъанды тюлкючюк.

Эмеген, джашчыкъны эслемей, юйге киргенди. Тюлкючюк джашчыкъгъа айтханды:

— Эртдеден къалгъан борчуму орнуна муну аллыкъ эсегиз, ма келтиргенме.

Тюлкючюк алай айтханында, эмеген биягъы джашчыкъны таныгъанды да бек къоркъгъанды. Джашчыкъ тюлкюню хыйлалыкъ этерге эсине тюшгенин ангылагъанды:

— Тюлкю, мен сени джанынга тиерге суймейме, алай а беш башлы демегенме, тогъуз башлы эмеген келтир дегенме, — деб урушханча этгенди.

Асыры къоркъгъандан эмеген, къачама деб, юйню бир къабыргъасын да оюб, арбазгъа чыгъаргъа, тюлкючюк, ызындан джетиб:

— Ой, джибермегиз! — деб кычырыб, сермеб джауорундан тутханлай, эмегенни джабагъысына тырнакълары илиниб, эмегеннге тагъылгъанды да, ол тюлкюню да алыб, эмегенлеге баргъанды.

Аланы келгенлерин кѳргенлеринде, эмегенле къууаннгандыла. Тюлкючюк, кесини болумуну къоркъуулугъун сезгенинде, ычхынб къачаргъа тебрегенди. Алай а аны алыб келген эмеген, сермеб тюлкючюкню аягъындан тутханды да, джибермегенди.

— Эй, джуугъум, — дегенди эмеген тюлкючюкге, — энди сен бизни къолубуздан ычхынмазса. Сени этгенинги мен сеннге унутмам.

— Гитчечик болса да, татлы къабынчыкъды. Хайдагъыз, тюлкючюкню тишлейик, — дегендиле эмегенле.

— Энди мен сизни къолугъуздама, меннге не суйсегиз да этерге боллукъсуз, алай а ары дери мени сизден тилерим барды, — дегенди тюлкючюк эмегенлеге.

— Айт, — дегендиле.

— Сиз мени, тишлерден алгъа, бир кесекчикге эркин этигиз.

— Не этериксе?

— Кеси кереклиме чыгъарыкъма, — дегенди.

Эссиз эмегенле тюлкючюкню тилегин къабыл этгендиле.

— Терк къайт, — деб джибергендиле.

Тюлкючюк эшикке чыкгъанлай огъуна кетгенди. Эмегенле сакълагъандыла, сакълагъандыла, тюлкючюк а къайтмагъанды. Чыгыб, тегерекге джайылыб излегендиле, алай а къайдан табарыкъ эдиле. Ол узайгъанды...

Джашчыкъ бла анасы, джангы юй ишлетиб, рахат джашаб кългъандыла.

Аны кѳрмегенибиз кирик, ауруу, талау да кѳрмей кълалыйкъ.

● 1. Эмегенле джомакъда бек къларулу, алай а телисыман, сылхыр болуб кѳрюнгенлери нени билдиреди?

2. Джашчыкъ джангыз эмегенден да къарыусуз болгъанлай, бютеу эмегенлени хорлагъаны нени кѣргюзеди?

3. Джомакъда бек джаратхан джерлеригизни кесгин окъугъуз.

Сѣзлюк иш: *гыбыт, тулукъ, дорбун, гаммеш, ашхы улан, ырхы, къалынлыкъ джыя, чѣб атхандыла, аркъан.*

Акъыллы устаз

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир ашхы устаз болгъанды, кеси да — къаратон. Аны алтыны кѣб болгъанды. Джашай тургъанды да къатыны ёлгенди, кеси къартлыкъгъа джетгенди.

«Мен ёлсем, бу алтын кимге къаллыкъды?» — деб, сагъыш этгенди да, кесини юйюнде окъутургъа джюз джарлы джашны алгъанды. Кийимлери, ашарлары, орунлары — хар зат къартны чотуна.

Юч аманлыкъчы, бу адамны алтыны кѣб болгъанын билиб, то-



наргъа оноулашхандыла. Кече сохтала джукълагъандан сора, устазны юйюне келгендиле.

— Сизге алтын керекди да, аны алыгъыз, меннге уа тиймегиз, — деб тилегенди къарт. Алтын болгъан юйню ачыб, ичине, бошлагъанды, — алыгъыз аллыгъыгъызны, — деб.

Кёлтюралгъанларын алгъандыла.

— Ач болурсуз сиз, айланган адамла?

— Да биз сенде къалай ашайыкъ, от бериб ёлтюрсенг, — дегендиле.

— Манга ышанмай эсегиз, майна принч, эт, кесигиз алыгъыз, биширигиз да ашагъыз, — дегенди.

— Адам къолдан ёлюрге суймейме, кесими ууахтым келгинчи, тамбла келсегиз да берирме быллай бир алтын, — дегенди. Сора бири айтханды:

— Арабий, къарт, бизни кёзюбюзню ачсанг а, таурух айтыб.

— Айхай айтайым, балаларым, — деб, бир таурухну айтыб теб-регенди.

* * *

— Бир джарлы болгъанды. Бир тукъум бир усталыкъ билмегени себебден, аркъасы бла базаргъа отун элтиб, аны сатыб, юйдегисин аны бла асыраб тургъанды. Бир кюн, кетиб бара, бир бай кишини джашы къой кюте тургъанын кёргенди.

— Кёб болсун, иги джаш!

— Сау бол, иги къарт!

— Малла сеникилемидиле?

— Меникиледиле, мындан сора да кёбдю мал бизде.

— Малыгъыз а кёбдю, кесинг бир энчи усталыкъ билемисе ансы?
— деб соргъанды.

— Мал кютгенден сора джукъ да билмейме, — дегенди джаш.

— Э-э, малгъа ышанма, иги джаш, бир усталыкъны тут, бир зат-ха юрен.

— Да болсун, болсун!

Дагъыда бир-эки джылдан къарт тюбегенди биягъы джашха.

— Бир санагъатха юренмей турамыса? — деб соргъанды.

— Турама, — дегенди джаш.

— Да юрен, юрен, — деб къарт къайтарыб айтханды.

— Къарт, сер болгъанса сен, энди акъыл юретирге боллукъ тюлсе меннге, — деб къойгъанды джаш.

— Эй, иги джаш, мени айтханым бир кюн эсинге тюшер, — дегенди къарт.

Бир белек джылдан къарт, кетиб бара, бир аман юйчюкню къаты бла озуб тебрегенди. Къатына барса — юйчюкню ичинде сабий джылагъан тауушла. Юсю-башы да къарыусуз бир адам чыкъгъанды. Къараса — ол байны джашы.

Бир-бирин таныгъандыла.

— Юсюнг аман некди, сен бай эдинг да, нек болгъанса былай? — деб соргъанды къарт.

— Эй, къарт, сени сёзюнг эсиме тюшюб турады.

— Да не болгъанды?

— Ол сен кёрген малгъа ауруу кирди да къырды, джарлы болдум. Ма бу сабийле да ачдан джылай турадыла. Сен меннге айтхан эдинг. Сен айтхан сёз эрши кёрюнюб къалгъан болмаса, акъылыма алмадым, энди сабийле да ачдан къырыладыла, — деб джылагъанды.

— Джибинг, балтанг бар эсе, мени бла отуннга кел, — дегенди къарт.

Бир эски туйюмчек джибни да алыб, къарт бла тебрегенди ол. Къарт балтасы бла анга да, кесине да аркъа джюкле этгенди. Анга да кёлтюртюб, кеси да кёлтюрюб, базаргъа баргъандыла. Багъасына гырджынчыкъла алгъандыла. Къарт, гырджынчыкъланы юч тенг этиб, эки юлюшюн джашха бергенди.

— А марджа, къарт, тамбла энтда барайыкъ отуннга, базаргъа келтириб сатарбыз, — деб джаш къартдан тилегенди. Экинчи кюн, джангурчукъ да джауа, къарт балтасын алыб джашха келгенди. Джаш аны аллына къараб тургъанды.

— Эй, сени кючюнг бла тюнене сабийлени къарынларын тойдурдум, — деб биягъы джибни алыб, къарт бла отуннга кетгенди джаш.

Ала чегетге джетгинчи, джангур кючлю болгъанды. Къарт да, джаш да къая дорбунчукъгъа кысылгъандыла. Къарт балтасы бла дорбунну бир джерин къакъгъанында, зынгырдагъан этгенди.

— Бу нек зынгырдайды? — деб, ташны къобарыб къарагъанында, ташны тюбю алтындан толу.

— Ий, джаш, бери чаб, бир хазна табханма, — дегенди къарт джашха.

Алтынны алайдан къотаргъандыла да, юч джюк алтын болгъанды:

— Эки джюк сени болсун, сени сабийлеринг да кёбдюле, меннге бир джюк боллукъду, — дегенди къарт. — Сен менден джашса, алгъа бир джюкню элт да, къалгъанына сауутла алыб кел, — деб, джашны юйге джибергенди.

Джаш кёлтюрюб кетгенди бир джюкню. Эрлай къотарыб, эки къапчыкъ алыб къайтханды. Экиси да алтынны артын алыб тебрегендиле. Бара-бара джюклери ауур болуб, бир къум джерге солургъа олтургъандыла. Джашны акъылына: «Бу къартны ёлтюрюб, алтынын алсам, бурун атамы мюлкюн орнуна саллыкъ эдим», — деб келгенди. Эрлай къартны джетиб кесерге тебрегенлей, къарт:

— Сен энди мени ёлтюресе, бир осият этейим да, аны толтур. Мени сабийим джокъду, алай а юй бийчем джаш табса, анга ат сен ата, аты Болушлукъ болсун, — деб тилегенди.

Джаш къартны кесгенди. Ол хазыр къумну къазгъанды да ары басдыргъанды. Алтынны да кесини юйюне элтиб джашыргъанды. Бир джюкюне ол атасындан къорагъан малны къурагъанды.

Къартны къатыны джаш табханды. Сора къарт айтхан осиятны айтайым, бир къурманлыкъ да элтейим, деб, джаш барыб сабийге Болушлукъ деген атны атагъанды. Ол къатын, хариб, бир элге барыб, тауукъ кютюучю болгъанды. Бир кюн хан аскери бла чабышыб ол элден озуб тебрегенди. Къатын джашына, теблеб къоярла деб къоркъуб:

— Болушлукъ! Болушлукъ, бери чаб! — деб кычыргъанды. Юч аманлыкъчы ол устазны айтхан таурухуна асыры эс ийиб тынгылагъандан, ашны да унутхан эдиле. Сора устаз:

— Бир ашагъыз да, дагъыда айтырма таурухну, — дегенди.

— Ашагъандан эсе, бу таурухну бир айтыб боша, — деб тилегендиле.

— А марджа, Болушлукъ! Болушлукъ! Болушлукъ! — деб дауруну иги кёлтюртгенди къарт. Сохтала, уяныб, мыллык атхандыла.

— Байлагъыз быланы, — деб устаз сохталарына аманлыкъчылары байлатханды. Сора ол юч аманлыкъчы:

— Шо бу хапарынгы артына дери бир айтыб боша, — деб тиле-гендиле.

— Да, ол аскерни тамадасы хан келгенди къатыннга, не болуш-лукъ излейсе? — деб соргъанды.

— Джашчыкъ балаганда джукълаб къалгъанды да, аны теб-лейдиле деб, атын айтыб кычыргъан эдим, — деб къатын джууаб этгенди.

— Джашчыкъны атасы къайдады?

Отуннга кетиб, ызына келмей къалгъан хапарын айтханды къа-тын.

— Да ол атны уа ким атагъанды анга?

— Аны уа бир бай атагъанды, — дегенди къатын. Хан ол адам-ны чакъыртханды.

— Болушлукъ атны сенми атагъанса джашчыкъгъа?

— Мен атагъанма.

— Тюз айт, Болушлукъ атны нек атагъанса, тюз айтмасанг, бой-нунгу кесерикме, — деб кысханды хан.

— Атасыны осияты бар эди, — деб ычхындыргъанды ол адам.

— Хы, бу бош этмегенди осият, — деб барын къалай болгъанын айтдыргъанды хан. Айтыб бошагъанлай, уруб башын кесгенди да, алтынын да, малын да къатын бла джашчыкъгъа бергенди.

Ол юч аманлыкъчыны, устаз халкъгъа ангылатханында, халкъ туюуб ёлтюргенди.

Аны кёрмегенибиз кибики, ауруу, талау да кёрмей къалайыкъ.

● 1. Къарт устазны ашхы ишлери неде таныладыла?

2. Устазны джомагъында айтылгъан къартны ашхы ишлерин неде кёресиз?

3. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «къаратон», «санагъат», «аркъа джюк».

4. Гудучулукъгъа, аманлыкъгъа къаршчы нарт сёзле билиб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Байлыкъ, насыб, акъыл

(Джомакъ)

Бир джолда Байлыкъ, Насыб, Акъыл — ючюсю да бир-бири бла ёчешиб, даулашдыла.

— Сиз экигизден мен кючлюме, — деб, Байлыкъ кеси кесин кючлюге санады.

— Насыб болмаса, байлыкъдан не хайыр, — деб, Насыб кеси кесин онглу кёрдю.

— Акъыл болмаса, Байлыкъ бла да, Насыб бла да киши хайыр-ланникъ тюдю, — деб, Акъыл да кесин махтады.

Ала ючюсю да, бир-бири бла кёб даулашыб, джолгъа чыгыб кетди. Кетиб бара, алларында, кесини бачхасын сюрюб, урлукъ ата тургъан бир джарлы кишиге тюбөб, аны къатында тохтадыла. Алайда Байлыкъ, аллына атлаб, эки къолун да джайыб:

— Буюрама, сени сурген джеринге алтын чыкъсын! — деди.

Ол алай айтханлай, бир минутну ичине сюрюлген джери алтындан толуб къалды.

Аны алай кёргенлей, Акъыл да, кесини кючюн билдирир ючюн, джарлы кишини акъылын алды.

Олсагъатдан джарлы киши чабыб барыб, байгъа айтды:

— Мени джериме нартюх чыгъар орнуна ташла чыкъгъандыла.

Бай, сейирсиниб, джарлы кишини джерине барыб, бачхасын кёргенлей, анга татлы тил бла:

— Кел, бачхаларыбызны ауушдурайыкъ, мени нартюх чыкъгъан бачхамы сен ал, сени ташла чыкъгъан бачхангы мен алайым, — деди. Джарлы киши, къууаныб, бачхасын байгъа ауушдурду.

Бай алтынны, арба бла ташыб, юйюне элтди.

Джарлы киши уа не этерин билмей, бир джерден тебмей, джер къазыб башлады.

Алайда Насыб, кесини кючюн билдирир ючюн, эки къолун джайыб, джарлы кишиге джити къараб: «Насыблы бол», — деди.

Олсагъатдан джарлы кишини къатына бай саудюгерле келиб тохтадыла. Аланы бири, джарлы кишини кёзюне къараб айтды:

— Бизге тамадалыкъ этерге, сенича бир адам табмай, излеб келе тура эдик. Энди, сен бизге тамада бол, деб тилейбиз.

Джарлы киши, не айтыргъа да билмей, башын къымылдатыб, разылыгъын билдирди. Олсагъатдан саудюгерле джарлы кишини са-къалын джюлюб, юсюне сыйлы кийимле кийдириб, бир ариу тору атха миндириб, орталарына салыб, биргелерине алыб кетди. Бара-барыб, элге джетиб тохтадыла. Алайда ариу къызы болгъан байгъа къонакгъа бардыла да, саудюгерле, тамадагъа байны къызын алыргъа деб, келечилик айтдыла.

— Сизни тамадагъыз мени къызымы джарата эсе, разыма, — деди бай. Олсагъатдан байны къызын джарлы кишиге берди.

Саулай эл джыйылыб, байны кюёюн кёрюрге келди. Кюёу а сёлеширге, сёзюмден джангылама деб къоркъуб, сёлешген адамлагъа джууаб къайтармай, тынгылаб турду. Аны тынгылагъанына байны джууукълары къайгъылы бола башладыла.

— Нек сёлешмейди бу? Бизни хыликке этерге умутму этеди? — деб, бай ачыуланды.

Ишни къармалгъанын кёрюб, Байлыкъ бла Насыб Акъылдан джарлы кишини акъылын ызына бер деб тиледи. Акъыл джарлы кишини акъылын ызына берди. Олсагъатдан эслеб, киши джыйылыб тургъан халкъдан сёлеширге эркинлик алды.

Джыйылгъан халкъгъа къараб айтды ол:

— Мени гитче заманымда бизни элге джау чабхан эди. Эркишиле бла бирге тиширыула да джаугъа къаршчы чыкъгъан эдиле. Аланы ичинде бир джигит къыз, эркиши кийим кийиб, атха миниб, джауну элден чыгъаргъынчы тынчлыкъ табмай кюрешген эди. Тюненеден бери, бу къыз да аныча джигитмиди деб, къызны сынаб тургъанма. Терслигими кечигиз деб тилейме, — деди.

— Бизни хыликкеми этесе деб тура эдик, — деб, бай къууанды. Олсагъатдан уллу той этди.

Андан сора джарлы киши, саудюгерлеге тамада болуб, акъыллы оное этиб, юйдеги тутарча, баш кечиндирирча болады. Адамны акъылы болмаса, байлыкъ бла да, насыб бла да хайырланаллыкъ тюлдю.

● 1. Байлыкъны, акъылны, насыбны юсюнден кесигиз билген нарт сёзлени джазыгъыз.

2. Джомакъланы кесеклерин окъуб, ат атагъыз.

3. Иги адам деб къаллай адамгъа айтыргъа боллукъду?

Къара къуш

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир чегетни ичинде къарт киши къатыны, къызы бла джашагъанды. Ашагъанлары, джашагъанлары, бир уллу нарат терекни къабугъун джонуб, андан чыкъгъан чайырны юсюне да ча-

йыр джагыб, анга кьоннган кьанатлыланы тутуб, ашаб тургъандыла. Бир кюн, кюнортаны аллы бла, чайыры кыйнаб тургъан терекге къара къуш кьоннганды, аяклары чайыргъа джабышхандыла да, не кюрешиб да учалмагъанды. Къарт киши, аны алай кьргенлей, келиб къушну тутханды.

— Мени ёлтюрме, кесими багъам бир зат берирме сеннге, мени къуйругъумдан юч тюк ал да, башыма бош эт, керекли кюнюнге тюкледен бирин ийсенг, ол сени меннге табдырыр, — деб, къуш, джалыныб, къартдан тилегенди. Къарт киши аны адам тилде сёлешгенине уллу сейирсингенди. Сора, ёлтюрюрге джазыкъсыннганды да, къуйругъундан юч тюк алыб, къушну ийиб, келиб къатынына хапар айтханды.

— Кесинги бир къушха терилтибми келесе? «Игиликге аманлыкъ» дегенча этер ол сеннге! Андан эсе, аны тишлик этиб ашасакъ, ол иги эди бизге, — деб урушханды къатын.

Къарт киши, сагъыш эте тургъанды да, сынаргъа деб бир тюкню ийгенди. Тюк да бара, киши да ызындан бара-барыб, бир уллу къалагъа джетгенди. Къалада джашагъанланы бири аш-суу эте, бири отун джара, бири чепкен согъа тургъанларын кьргенди.

— Иш кьолай болсун, бу кимни къаласыды?

— Сау бол, Къара къушну къаласыды, — дегенди.

Сора къарт киши, къатларына барыб:

— Энди Къара къуш менден бир джугъун тыярыкъ тюдю, не-син тилейим? — деб соргъанды.

— Бир мадарын таба эсенг, гоппанын тиле, — дегенди джалчыла. — Бизни джегиб, ишлетиб, алгъан хайырын анга джыйыб турады. Сора гоппанны алгъан төренг болса, юйюнге джетгинчи: «Тёгюл, гоппан; тол гоппан, деме», — дегенди.

Къарт киши Къара къушха баргъанды да гоппанын тилегенди. Къара къуш кёб затланы кьргюзюб сайлатханды. Алай болгъаны ючюн къарт, гоппанны тилеб тургъан болмаса, башха джукъ алыргъа унамагъанды.

Киши, гоппанны алыб, Къара къушну къаласындан арлакъгъа баргъанлай, тезалмай, тохтаб; «Тёгюл, гоппан; тол, гоппан», — дегенди. Алай айтханлай, гоппан, алтындан толуб, төгюлюб тебregenди.

Къарт киши ол хазнагъа къууаныб, юйге кёлтюрюб элталмаз-

лыгъын эслеб, гоппанны тыйгъанды, кюреше кетгенди да тѣгюлгенин, толгъанын да ичине джыйгъанды. Сора, гоппанны кѣолтугъуна уруб, кетиб баргъанлай, кѣартны аллына бир кѣаладан ханны джашлары чыкыгъандыла.

— Кел, джууукъ бол, ауузлана бар, — деб кѣартны кѣоймагъандыла.

— Кимни кѣаласыды бу? — деб соргъанды кѣарт.

— Бизни атабыз Аслан-ханны кѣаласыды, — дегендиле. Джашла алай кѣаты болгъанларында, озуб кеталмай, кѣарт кѣалагъа баргъанды. Аллына аш-суу салгъандыла. Кѣарт ашарыны аллы бла:

— Гоппаннга тиймегиз, — дегенди.

Аслан-хан, ол эски гоппаннга кѣартны алай кѣоркыгъанын эслеб, бир джашын чакыргъанды да:

— Бу кѣартны гоппаны Кѣара кѣушну гоппанына ушайды, кеси да анга тиерсиз деб бек кѣоркѣады, бар да аны орнуна бизден анга ушаш гоппан сал да, кѣартха кѣргюзмей, ол гоппанны джашыр. Мен аны сѣзге тутайым, — дегенди.

Джашчыкъ, кѣарт киши хапаргъа кѣызыб, ашай тургъанлай, артындан келиб, аны гоппанын алыб, орнуна башха гоппан салгъанды.

Кѣарт, ашаб бошаб, гоппанны да алыб, юйюне кетгенди. Сора кѣатынына келгенди да, махтаныб:

— Ой, мен Кѣара кѣушдан бир зат алыб келгенме, иги кѣара бусагъат: «Тол, гоппан; тѣгюл, гоппан», — деб башлагъанды. Алай болгъаны ючюн, джукъ да джокъ.

— Эски гоппандан сора джукъ табмаймы эдинг, кѣушну эти, тѣгю кѣб да багъалы эди бизге, — деб ачыуланнганды кѣатын. Кѣарт тентек болгъанды. Экинчи кюнюнде бир тѣкню ийгенди. Тѣк да барыб, ол да барыб, бир уллу мал кѣошха джетгендиле.

— Кѣб болсун, джашла! — дегенди сѣрюучюлеге.

— Сау бол, джууукъ бол!

— Кѣош-мал кимникиди?

— Кѣара кѣушну кѣошуду.

Кѣарт кѣатларына баргъанды да соргъанды.

— Энди Кѣара кѣуш менден джугъун тыярыкъ тѣлдю, несин тилейим?

— Аны бир алашасы барды, бере эсе, аны ал. Бизни джегиб, хар джыл-джылда туугъан малын да, аны тёлүсюн да ол алашагъа джыйыб тутады. Алгъанынг болса, юйюнге джетгинчи: «Чач, алаша; тёк, алаша» деме, аны ичинден чыкъгъанны сюрюб кёолунгдан келлик тюлдю.

Къарт баргъанды да, Къара къушдан алашаны тилегенди. Къара къуш кёб сайлау бергенди, алай болгъанлыкъгъа къарт, алашаны излеб тургъан болмаса, башха джукъ сайларгъа унамагъанды. Къара къуш алашаны бергенди. Къарт, къотур алашаны да башындан тутуб, къошдан джанлагъанлай:

— Чач, алаша; тёк, алаша, — дегенди. Алаша къой, кёозу, эчки, улакъ, улуу мал тёгюб тебрегенди. Къарт киши къадалгъанды да тыйгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, не кюрешгенди да, чыкъгъан малны ызына джыялмагъанды.

Ол алай эте тургъанлай, бир кёк бёрю келгенди:

— Неге кюрешесе? — деб соргъанды.

— Кюрешиб а неге кюресирикме, бу алаша джолгъа тёкген малны ызына джыялмай кюрешеме, — дегенди.

— Мен бу къадар малны ызына джыя эсем, мен тилеген затны меннге берирмисе? — дегенди. Къарт разы болгъанды. Бёрю, айтханыча, тёгюлген малны ызына джыйгъанды.

— Айт энди, не тилейсе менден?

— Артда айтырма не тилегеними, — деб Бёрю башха зат айтмай кетгенди.

Биягъы къарт алашаны башындан тартыб бара тургъанлай, бир джанындан биягъы ханны джашлары чыкъгъандыла. «Бизге кёнак бол, къалагъа къайт», — деб къадалгъандыла. Къарт, кёлуне джукъ келмей, салгъанды да баргъанды. Аслан-хан аллына чыкъгъанды. Сора саламлашыб, юйге кире тебрегенлей, къарт джашлагъа:

— Алашагъа миннген зат этерсиз, ары баугъа тагъыгъыз, — дегенди. Къарт ашагъанды, ичгенди. Сора кетерге тебрегенлей, Аслан-хан:

— Мен алашаны, джашлагъа айтайым да, бери келтиртейим, сен къыйналма, — дегенди. Къарт, акъылына джукъ келмей, юйде рахат тохтагъанды. Аслан-хан тамада джашын чакътыргъанды да:

— Чаб да, бизни атларыбыз тургъан бауда муну атына ушаш



бир алаша таб да, къартны джюгенин, джерин сал да келтир, не эсе да къарт бу алашагъа къоркъгъанча кёрюнеди, Аллах айтыб, гоппаныча бир заты болурму эди, — дегенди.

Джаш эрлай баргъанды да тамам анга ушаш бир къотур алашагъа къартны джерин, джюгенин да салыб келтиргенди.

Къарт, юйуне келиб, къатынына:

— Ай, къатын, мен бир алапат алаша келтиргенме, бай боллукъбуз, — деб махтанганды. Сора алашагъа айланыб: «Чач, алаша; тёк, алаша», — деб башлагъанды. Къарт не кюрешсе да, джукъ да джокъ. Сора биягъы къатын ачуланганды.

Къарт дагъыда экинчи кюнюнде: «Не боллугъуна бир къарайым», — деб ючюнчю тюгюн ийгенди.

Тюк да бара, ол да бара, бир к̑алаг̑а джетгенди. К̑аланы ичинде ишчиле иш ишлей тург̑андыла.

— Иш к̑олай болсун! — дегенди.

— Сау бол, джууук̑ бол, — дегендиле.

— Бу кимни к̑аласыды?

— К̑ара к̑ушну к̑аласыды.

— К̑ара к̑уш менден бир джуг̑ун тыярык̑ тюлдю, несин тилейим? — деб бияг̑ынлай сорг̑анды к̑арт.

— Керти ол сенден джуг̑ун тыярык̑ тюл эсе, аны ток̑маг̑ын тиле. Ма бизни хар кюнде ишлетиб, бизни кючюбюзню ол ток̑мак̑г̑а джыйыб турады. Кеси да бизни аны бла туюди. Сора насыб болуб, алг̑анынг болса, юйге джетгинчи: «Секир, ток̑мак̑: ур, ток̑мак̑» деме, — дегендиле.

К̑арт К̑ара к̑ушха барг̑анды. К̑ара к̑уш бияг̑ынлай к̑б сайлау бергенди. К̑арт бирин да унамай тохтаг̑анында, ток̑мак̑ны бергенди.

К̑арт, ток̑мак̑ны да алыб, к̑аладан арлак̑г̑а айырылг̑анлай: «Секир, ток̑мак̑; ур, ток̑мак̑», — дегенди. Ток̑мак̑, бир секириб джерни уруб, бир секириб к̑артны уруб тебрегенди. Таза к̑арыусуз болуб, к̑арт; «Тохта, ток̑мак̑; тын, ток̑мак̑», — деб ток̑мак̑ны кюнден-бутдан тыйг̑анды. К̑арт киши бара тург̑анлай, бияг̑ы ханны джашлары аллына чык̑г̑андыла да, к̑артха алг̑ындан да бек к̑адалг̑андыла. К̑артны ак̑ылына джук̑ да келмей, салг̑анды да барг̑анды.

Юйге кириб, ток̑мак̑ны эшик артына салыб, джашлаг̑а: тиймегиз, тийсегиз да: «Секир, ток̑мак̑; ур, ток̑мак̑» демегиз, — дегенди.

К̑арт юйге киргенлей, аталары бияг̑ынлай джашлаг̑а к̑зюбашы бла к̑ргюзгенди да, ток̑мак̑ны орнуна анга ушаш башха ток̑мак̑ны салдырг̑анды, ток̑мак̑ны урлаг̑андыла. Сейирсиниб, джашла, юйню артына барыб, т̑егереклешиб:

— «Секир ток̑мак̑; ур, ток̑мак̑!» — дегендиле. Ток̑мак̑ тебрегенди секириб, уруб, ург̑ан-ург̑анын ч̑лгеб, чулг̑аб. Джашла к̑ач да арба туюне кир, ток̑мак̑ бар да алайда ур, джашла юй башына мин, ток̑мак̑ секириб мин да ур. Джашла, к̑ычырык̑-хахай этиб, юй аллына к̑ачхандыла. Аланы тауушларына к̑арт

бла Аслан-хан эшикте чыкыгъандыла. Токъмакъ джашланы ууадых эте тургъанын кёрюб, аталары къартдан:

— Тюдю халкъны, токъмагъынгы ары тый, марджа, не излей эсенг да, берейим, — деб тилегенди. Къарт тыймагъанды. Аслан-хан токъмакъ джашланы кырыргъа тебрегенин ангылаб: «Гоппанынгы, алашангы да берейик, токъмакъны тый», — дегенди.

— Бусагъатдан гоппанымы да, алашамы да келтиригиз, алайсыз биринги кыймай кыырдырлыкъма, — дегенди да Аслан-ханны кюркютханды. Хан, джылаб, къартны аллына джыгъылыб:

— Бусагъатдан берейим, ары тый, — деб тилегенди.

Къарт, ишни аллы кыалай болгъанын, гоппанны да, алашаны да ол хан урлагъанын ангылагъанды.

— Тохта, токъмакъ; тын, токъмакъ! — дегенди да къарт токъмакъны тыйгъанды. Аслан-хан олсагъат огъуна гоппанны да, алашаны ла алыб, къартны аллына келгенди. Сора къарт, была, гоппанымы да, алашамы да алгъанларыча, аладан джукъ алгъан болурла, деб ишекли болуб:

— Бусагъат гоппандан, алашадан чыгъаргъаныгъызны да беригиз ансы, барыгъызны да кыырдырлыкъма, — дегенди. Олсагъат огъуна Аслан-хан кеси кёлтюрген бир алтын, кюмюш, накъут-налмаз, арбаз бла бир мал келтиргенди. Къарт да кюмюшню, алтынны гоппаннга джыйгъанды, малны аллына сюрюб, гоппанны кёлтугъуна уруб, токъмакъны да бойнуна салыб, юйюне кетгенди.

— Малланы ызына, алашагъа джыайым, керек эсе, — дегенди Бёрю, къартны аллына чыгъыб.

— Энди мен юйюме джетеме, керек тюлдю. Ма бу малладан сайла да бир мал ал, — дегенди къарт.

— Меннге мал керек тюлдю, кызынгы бер, — дегенди Бёрю.

— Огъай, кызым адамды, мен кызымы берлигим ётюрюкдю. Ма бу малладан сайла да эки мал ал, — дегенди. Бёрю аз да мал алыргъа унамагъанды. Къарт да кызын берирге унамагъанды. Сора Бёрю ачуланыб:

— Да сен кызынгы бермей эсенг, кесинги ашайма, — дегенди.

— Бир кёрейим сен мени ашарынгы, — деб токъмакъны джерге ийиб:

— Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ! — дегенди.

Андан тебрегенди токъмакъ, бир джерге тийиб, бир Бёрюге тийиб; Бёрю ары къач, бери къач, токъмакъ да джет да ур, алай бла Бёрюню онгсуз этиб сойландыргъанды. Бёрюню терисин алыб, къарт малларын сюрюб, токъмакъ бла гоппанын да биргесине алыб, тынч-рахат юйюне кетгенди.

Аны кёрмегенибиз кибики, ауруу, талау да кёрмейик.

- 1. Къарт кишиге юч кере да кимле акъыл юретгендиле?
- 2. Хан, бай болгъанлыкъгъа, джут, малкёз болгъанын неден кёресиз?
- 3. Джомакъда аманлыкъ, терслик этгенле кимледиле? Тюз иннетлиле уа?
- 4. Джомакъланы барысында тюбеучю энчи ышанны табыгъыз.

Джазыучулары джомакълары



*Алийланы Умар
Баблашны джашы*

(1911—1972)

Аймуш

(Легендадан юзюк)

Аймуш атлы сюрюучюню джапысы
Ушагъанды тау эллени халкъына:
Тауладача, юсге кийген джамчысы,
Къой къыйырда кишен салыб атына.

Сыбызгъысы, джабышмакъдан таягъы,
Белбауунда бычагъы бла къамасы,
Чабырлагъа таб джарашыб аягъы,
Хар несинде малчылыкъны тамгъасы.

Кийиз бёркю — кюн иссиде салкъынлыкъ,
Башлыгъында башлыгъы бла гютдюсю,
Чепкени да, этген кирик такъырлыкъ,
Ариу кысыб тыкъ къайнагъан бёксюнюн.

Сютге тюшген дугъумлача кёзлери,
Ышаргъаннга ушагъанча къарамы,
Ийнакъларча тегерекде кёргенин,
Сабыр-сабыр мал ызындан баргъаны.

Хансны, малны, табигъатны айтханын
Айыргъанды, тауушлагъа тынгылаб,
Джаратады хар ишине табханын,
Нени неге джарагъанын ангылаб.

Сюрючюню къолу джетген хар бир иш
Айныгъанды, болмагъанча дуньяда,
Огъурлукъгъа къуллукъ этиб, къарыу-кюч
Джашнагъанды, ойнагъанды санында.

Къоюн кютюб, ашын ашаб, джыр джырлаб,
Джашагъанды къойчу Аймуш таулада,
Мал тёлюсюн ёсдюргенди ол сылаб,
Сакълагъанды хыянатдан-къаугъадан.

Бир джайлыкъда ханс таркъайса, айланыб,
Отлау болгъан башха джайлыкъ табханды,
Сыбызгъы бла алларында къойланы
Джайлыкъланы маджалына баргъанды.

Токъ отлаулу тау джайлыкъда маллары
Кемирселе къуйрукъларын, туз излеб,
Нарсанада тузлу суугъа алларын
Къойларыны ол бургъанды, тюзсюз деб.

Тура-тура къотур тийсе къойлагъа,
Аймуш малын Эсентюкге тартханды,
Эсентюкде къотур бакъгъан суулагъа
Къойларыны бирин къоймай атханды.

Отлай туруб сыртлыкълада, кёллада,
Токъ отлаудан малла иги тойсала,

Сюрюб барыб, чегет бауур салкъында
От этгенди, солур кибиб бой салыб.

Къой сюрюуню суу ичерге заманы
Келиб джетсе, сыртлыкъладан суу ызгъа
Тюшюргенди, бирин къоймай, ол малын,
Ичер кибиб ала суудан бир ызгъа.

Сюрюб келиб, суу ичирген джагъасы
Тау кёллени джагъалары болгъанды,
Ол джагъала къозусу бла анасы
Кюнде эки макъыргъандан толгъанды.

Ой, тау кёлле, тау кёлле, сейирликле!
Кёклеге эришген терен кёлле,
Кёк кёлле, джагъасында эмиликле
Ойнагъанла, салкъын кёлле, кёк кёлле!

Джайны кюню исси кюнде бир джолда
Хурла кёлню джагъасына къойларын
Тюшюргенди къойчу Аймуш тар къол бла
Сыбызгъы бла, джыр бла тутуб алларын.

● Сюрюучюню тыш сыфатын айтыгъыз.
Къойчуну иги шартларын кёргюзюгюз.

Къайсы уллуду?

Байкъулланы Даут

I

Махай джашчыгъы Алий къатыш
Бир уллу суукъ, боран къыш
Тебрегенди тюзге атланыб,
Джаяу, терен къарны джырыб.
Барлыкъ джоллары таугъа эди,

Муратлары уугъа эди,
Таугъа талай да баргъан элле,
Терен таракъланы ичинде
Кёб доммайла къыргъан элле.
Доммайла джатыучу кюнбетге
Кирдиле къалын чегетге,
Кеч болуб, кюн да батыб кетди,
Махай эрлай от этди.
Алий, төрт джанына джайылыб,
Отха да отунла салыб,
Андан-мындан дюккючлени,
Эмен, чынар, кюрючлени —
Табханын ары ташый эди.
Бир-бирде чегетге сингиб,
Тереклени башына миниб,
Такъюзюклени ашай эди.

II

Танг ата тебреген сагъатда
Махай чегетге къарад да,
Бир маралны отлай тургъанын,
Бирини да кетиб баргъанын
Иги кенгден къараб эсledi.
Алийге: «Къарачы», — деди.
Къарайла; джоппу сюрюуле
Отлайла джумушакъ гелеуде.
Узакъ созулгъан киришледе,
Кирсиз, таза ёрюшледе.
Олсагъатдан Махай къозгъалыб,
Аланы ызларындан барыргъа
Хазыр болуб тебрегенди.
Алийге уа отну джукълатмай,
Былай турургъа дегенди.

III

Ол таулагъа кетгенди,
Танг толусу бла атмай.
Алий а, тура тургъанды да
Иги кесек, джукълагъанды,
Бир заманда уянганды да,
Эрлай отха къарагъанды.
Къараса, отунчукъла да джаныб,
Ахыры кюл болуб, джукъланыб,
Излеб джукъ да табмагъанды,
Уллу сагъышха къалгъанды.
— От излей, къалайгъа къарайым,
Не этейим, къайры барайым? —
Дегенди да ол тебregenди,
Кенгден от джарыкъ кёргенди,
Эрлай отха джетгенди.
Сени джауунг да алайдагъы
Аллай отну кёрге эди,
От этиб тургъанла андагъы
Мазаллы эмегенле эди.
Ала: «Ма тишлик», — деб алдыла,
Джашны ортагъа салдыла.

IV

Махай уудан къайтыб келгенди,
Кечирек эте, гузаба.
Излеб, Алийни кёрмегенди.
Ёзенни энишге чаба,
Къайгъы болуб тебregenди.
Бир аякъ ызчыкъны таба,
Баргъанды ол, ызчыкъ баргъанлай,
Бир къулакъдан къарагъанлай,
Кёргенди бир тютюн чыкъгъанны.
Не тютюн болур деб, аны

Къатына барыб къарагъанды.
Къараса, къарасын: бирле,
Алтышар башлы эмегенле,
Отну төрт джанын алгъандыла,
Къазан бла суу салгъандыла.



Суу да къайнайды, боркъулдайды,
Беш башлы бир эмеген джашны
Кёкге-кёкге атыб ойнайды.
Къалгъанла уа анга айталла:
«Келтир джашны, сал къазаннга!»

V

Бу барды таукел этиб ары.
«Кече ашхы болсун!» — дегенлей,
«Сау бол, сау бол!» — делле бары.
Эмегенле скойюноб, эрлай

Къуршалаб алдыла арагъа:
Аны ашаргъад акъыллары.
Махай ол муратны эсledi.
Кесине буруб аллары,
Айтады алагъа «хапарын»:
«Джашчыкъ бла мен нёгерлебиз,
Сизге келечиге келебиз,
Бир ёчешиу болгъанды да,
Элде билалмайла тюзюн.
Бары оноу этиб ийдиле,
Кюсеб эмегенлени сёзюн.
«Келечиге ёлюм джокъ», дейдиле.
Огъай десегиз, ма ашагъыз.
Энди эркинлик сиздеди.
Бизни келген муратыбыз:
Сизден джууаб бла элибизни
Джорукъгъа салыргъа эди».
«Айхай-айхай, айт, эштейик, —
Анга биз да сагъыш этейик», —
Делле да, хыликке этгенча,
Бары джууаб бердиле бирча.
Муратлары — самаркъау этерге,
Кесин олтуртдула тёрге.
Башлады ол сёзлеге кириб.
Тынгылайла, къулакъ ийиб:
«Сюрюучю сюрюуде тургъанлай,
Булутла чыгъа башлагъанд,
Уллу къаты джауум ургъанлай,
Булутла чыгъа башлагъанд,
Уллу къаты джауум ургъанлай,
Къалайгъа кирейим деб къарагъанд.
Минг къою къатыш бир текени
Сакъал тюбуне сыйыннгандыла.
Джангур да, тохтамай, сау кечени
Шоркъача джаууб тургъанд.
Ала джибимей къалгъандыла.

Бир къара бугъаны ал джаны
Минги Тауда отлай эди.
Бештаудан да озуб арт джаны,
Чибинлени къоруй эди.
Узакъ болмай, кетген ёмюрде,
Бу джуртда бир къуш джашагъанды,
Аны табхан гаккысы уа
Минги Таугъа ушагъанды.
Ёлчелеб кёргенлеринде да,
Ол Минги Таудан эсе да
Эки кере уллу болгъанды.
Бу къуш ол бугъаны кёлтюрюб,
Кёкде юч кюн айланнганды.
Эм ахыры аны ёлтюрюб,
Ол биз айтхан къарт текени
Мюйюзлерине къоннганды.
Анда аны ашай тургъанлай,
Джауорун къалакъ сылджыраб,
Джашны кёзюне тюшгенди.
«Неди бу?» — деб кёзюн уугъанлай,
Къолуна илиниб силкгенди.
Тура-туруб, ол сюекни
Юсюне кырдык чыкыгъанды.
Бир заманда алайда
Минг юйден бир эл къуралгъанды.
Кече сайын ма ол элни
Арты аллына айланаед.
Къартланы джюреклери уа
Мардасыз бек кыйналаед.
Бир кече, сынайка, дедик да,
Сакълауул болуб тургъанлай,
Бир сары тюлкюню кёрдюк да,
Ол тюлкю сора алайлай
Келе-келди да, биягъы элни
Терс джанына буруб джиберди.
Биз а не билейик, ол тюлкю

Джауоруннга келиб тургъанды,
Ашайма деб тартханы сайын
Хаман терсине бургъанды.
Ол сюек къатыш элибиз да,
Аланы ичинде биз да
Бурула-бурула тургъанбыз.
Элге да хапар бергеникде,
Тюлкюню ёлтюргеникде,
Барысы джыйылыб келдиле,
Сойланыб тургъан тюлкюню
Къартла, джашла да кёрдюле.
Саулай эл аны терисини
Бир джанын аудуралмай,
Бары тюнгюлюб къойгъанды.
Сюрюучю джашны анасы
Урчукъ ийире келгенди да,
Урчукъ учу бла тюлкюню
Ары-бери да бургъанды.
Бир джартысы уа къатынны
Ол сюрюу кютген джашына
Бёрк къыйыр чыкъмай къалгъанды.
Энди элде бир къауумла,
Сюрюучю уллуд, дейдиле,
Эки бёлюнюб адамла,
Къатыннга уллуд дейдиле.
Бир къауумла да къара къушну
Эришиуге къошадыла.
Кимлери да чал текени,
Дагъыда ол сары тюлкюню
Уллуду деб махтадыла.
Былай бла, эриш болгъанды,
Бир-бирине дженгдирмейле,
Халкъ бек ашыгъыб къалгъанды,
Бизни сизге ийгендиле.
Сиз, акъыллыла, муну тюзюн
Айтыргъызыны сюйгендиле».

Андан сора эмегенле
 Уллу эришге кирдиле.
 Ол уллуду, бу уллуду дей,
 Сёзню узакъгъа ийдиле.
 Бир-бирин дженгалмай,
 Уллу туююшню ачдыла.
 Ала джукъ да эслеялмай,
 Махай, Алий да къачдыла.

- 1. Джашчыкъ бла атасы эмегенлени арасына къалай тюшгендиле?
- 2. Эмегенле хар заманда адамлагъа джау болуб нек кёрюнедиле?
- 3. Бу сёзлени магъаналарын къалай ангылайсыз: «кюнбет», «дюккюч», «кюрюч», «такъюзюк», «ёрюш», «алтынлы?».
- 4. Джер юсюнде, сууда эм уллу джаныуарла къайсыладыла?
- 5. Айырыб бек джаратхан джерлеригизни кесгин окъугъуз.
- 6. Сюрюучюден, текеден, бугъадан, къушдан, тюлкюден, сюрюучюню анасындан къайсы уллуду?

ГИПЕРБОЛА

Гипербола грек сёздю, кеси да затны уллу кёлтюртюб айтмакълыкъ деген магъананы билдиреди. Гипербола джазыучулары чыгъармаларында да тюбейди, алай а аны кёб айтылгъаны фольклордады: джырлада, нарт таурухлада, джомакълада. Сёз ючюн, джигит джаш ханны къаласыны башы бла чынгайды. Таурухда айтылгъаннга кёре, Къарча, ачыуларыб, ёрге туруб, ызына олтургъанында, Къара таш эки джарылады.

«Ким уллуду» деген джомакъда гиперболааны табыгъыз.

Айю бла къарт

Байкъулланы Даут

Бир айюню темир ауда тургъанын,
 Кёб дыгалас этгенин, мурулдагъанын
 Бир къарт къошчу кетиб бара кёргенди,
 Бурулуб, айюге салам бергенди.
 Мухар айю, аны саламын алыб,

Башлагъанды къартдан тилеб, джалбарыб:
— Юч джыл болду, темир ауда турама,
Ёшюньюмю тёрт джаныма урама.
Суу кюсейди ауузум мени, тёзалмайд,
Тамам юч джыл суусабдан джукъ эзалмайд...
Джанад джюрегим, отдача кюеди.
Болуш меннге, ач киритни, чыгъайым,
Ауузум толугу сууукъ суудан уртлайым!
Бу къарт кёшчугу тюзююм да къарамай,
Джууаб берди, аны сёзюм унамай:
— Ийнаныргъа бек кыйынды сёзюмге,
Андан эсе, кёл салыб тур юйюмге,
Сен чыкъсанг, таб ашаб кёоярса мени.
Къысхартырса джашау кюнлерими.
— Ант этеме сен суйген зат бла,
Сени туюнгдеги къара ат бла,
Буюм сени джаным кибик кёрюмге,
Керек болса, сени ючюм ёлюмге.
Ач киритни, бошла мени, чыгъайым.
Ауузум толугу бир сууукъ суу уртлайым.
Къартны джумушады буюм санлары,
Бир-бирине келишди халлары.
— Ичин сууукъ суугу, суугусун ауугу.
Нек инджитеме бу джазыкы джанын? —
Дегенд да киритни ачыб джибергенди,
Суусаб ичеге эркинлик бергенди.
Айю, суудан кемсиз тоюм, ызына къараб,
Къашын-башын хыны-хуну туюгенди,
Ол къартны ашар оноугъа киргенди.
Къайырылгъанды чыгъана джалы,
Къысхасы, кемсиз бек тюленгенди халы.
Айтханды къартха: — Ашайма сени,
Сени кибик адамла тутханд мени,
Ол къанны мен буюм сенден алама,
Ёмюрлюкге башыма бошланама.
Насыбсыз къарт дыгаласха киргенди,

Былай айтыб, айюден тилегенди:
— Алай болса, сабыр эт да, барайыкъ,
Алгъын тюбеген ючеуге сорайыкъ,
Терсни, тюзню ала ачыкъ этерлай,
Мычымай атланайыкъ, джюр эрлай!



Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну, чаба,
Элни къатында уллу чегет таба.
Эл къыйырда бир къарт атха тюбелле,
Атха сорургъа тохташайыкъ, делле.
— Кёб джашагъан кёб биледи, алаша!
Айыр бизни, арабызны тюзетчи,
Кесинг билген кибик оноу этчи!
Къарт алаша джууаб этеди алагъа:
— Бир заманда мен алапат ат эдим,

Чабсам, мени ат озмаед аллыма,
Баш эдим мен, ат сюрюуню озаем,
Кимге да атлыкъ этерге базаем,
Энди, кёресиз, ма къартлыкъ джетгенди,
Мени алгъын кючюм къалмай кетгенди.
Чабсакъ, атла бары мени озалла,
Ызларындан кемсиз узакъ созалла.
Ол себебден ием мени атханды,
Махтаулу кюнлерими унутханды,
Мулхард манга энди салгъан ашы да,
Мени хаман туююб кызы, джашы да...
Бурун сыйым къайдан келсин, кетгенди.
Мени джазыкъ, ахыр кюнюм джетгенди.
Сагъыш этиб, къарасам бу ишлеге мен,
Къартдан эсе айюню тюзсюнемен,
Тыйыншлыды, айю сени апаса,
Сенсиз джерде кеси эркин джашаса!
Сора тебрегенди айю аны таба:
— Ашайыммы энди? — деб къартха чаба.
Къарт айтханд: — Энтда экеуге барайыкъ,
Айтханымча, ючюсюне да сорайыкъ.
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну чаба,
Элни къатында уллу чегет таба,
Ала анда къоз терекге тюбелле:
— Дауубуз барды, айыр, деб тилелле...
Къоз терек джууаб этди алагъа:
— Джайгъы кюнде, исси болгъан чилледе,
Келедиле кёб адамла элледен.
Салкъынымда джукъуларын тындырыб,
Субай битген бутакъланы сындырыб,
Тюб джанымы мулхар этиб кетелле,
Ала мени хаман мыдах этелле.
Сагъыш этиб, къарасам ишге мен,

Сенден эсе айюню тюзсюнемен,
Тыйыншлыды, айю сени ашаса,
Сенсиз джерде кеси эркин джашаса!
Сора тебregenди айю аны таба:
— Ашайма энди, — деб къартха чаба,
Къарт айтханд: — Энди биреуге барайыкъ.
Айтханымча, ючюсюне сорайыкъ.
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну чаба,
Акъ къаяны тюбю чынгылла таба,
Ала анда бир тюлкюге тюбелле:
— Дауубуз барды, айыр, — деб тилелле...
Тюлкю джууаб этед алагъа:
— Къыйынды муну мында айырыргъа,
Керек болад ызыгъызгъа къайтыргъа.
Ишни болгъан джерине биз барайыкъ,
Терсге, тюзге иш юсюнде къарайыкъ!
Ючюсю да, разы болуб, кетдиле,
Темир аугъа кюн батхынчы джетдиле.
— Алгъын тургъан джеригизге барыгъыз, —
Дейди алагъа хыйла тюлкючюк,
— Эшигини да кирити болгъанча,
Къарт да джолгъа чыкъсын, кетиб баргъанча,
Айю суусабдан ёле тургъанча.
Алгъын кирик, сёлешигиз энтда бир.
Айю, хайда, кеч болады, ары кир! —
Деди да тюлкю, туурадан къарады.
Айю энтда темир аугъа барады.
Къарт да, барыб, кирит салыб бегитди.
Къарайдыла, туурасындан кюлелле,
Экиси да тюз къатына келелле,
Мухар айю, ачыуланыб, къараед,
Аны къарны ачы-ачы бураед,
Темир ауда ёрге-ёрге чынгаед,

Къызгъан къаны отда киби́к къайнаед.
Тюлкючюк а уллу хархда кюледи.

- 1. Джомакълада тюбеучю энчи ышанладан бу джомакъда не кёресиз?
- 2. Айюню, къартны, къоз терекни, атны, тюлкюню айтхан сёзлерин рольла бла окъугъуз.
- 3. Терекни, атны айтханларында нени тюзге санаргъа боллукъду?
- 4. Табигъатны сакълауну юсюнден къаллай назмула билесиз? Кесигиз ол джаны бла не этесиз?

Сёзлюк иш: *темир ау, дыгалас, джай чилле, чынгылла.*

Хубийланы Магомед

(1929—1987)



Шохайчыкъла

Бир текечик, бир таначыкъ,
Бир къозучукъ, узаймайын,
Шохайчыкъла болгъандыла,
Бирем-бирем айланмайын.

Джаз болгъанлай, ючюсю да
Бирге оноу этгендиле.
Эртденбла эртде туруб,
Тауда отларгъа кетгендиле.

Кёб сууладан, кёб тарладан,
Ауушладан ётгендиле.
Бара барыб, гокка ханслы
Ариу сыртха джетгендиле.

Энд былайда тохтайыкъ деб,
Эрлай къошчукъ салгъандыла,

Гелеу хансдан керпеслениб,
Тоюб кюнде джатхандыла.

Иссилеучю тёбечикге
Чабыб, ойнаб чыкъгъандыла,
Башчыкъларын дукъуш этиб,
Бир-бирчигин джыкъгъандыла.

Ючюсю да уллучукъла,
Семизчикле болгъандыла.
Джолоучула шохайлагъа
Сейирсиниб озгъандыла.

Бир кече уа не эсе да
Къозучукъ бек ахсыннганды.



Не болгъаннын ол айтмайын,
Негерлерин кыйнагъанды.

Юйге тансыкъ болгъанды да,
Ол хар кюнюн тергегенди,
Танг атханлай, «мен кетеме»
Дегенди да тебрегенди.

Текечик а аны сёзюн
Оюмсузгъа санагъанды,
Сакъалчыгъын кымылдата,
Былай айтыб къарагъанды:

«Айырылмай айланабыз
Джазdan бери ючюбюз да,
Кёб кълмайын джууукълашад
Элге энер кюнюбюз да.

Не болсакъ да, бирге болсун
Ючюбюзню джазыуубуз.
Бирге болсакъ, бёруге да
Джетерикди къарыуубуз.

Кесинг кетсенг сен, кюзучукъ,
Джолда бёрю ашаб кюяр.
Сени маркъа санларынгы
Дакъикъагъа къаннга бояр».

Тынгылары келмегенди
Бу сёзлеге кюзучукъну.
Сора кетиб тебрегенди
Ол, ашыгъыш бир джолчукъну.

Бара барыб ол кюзучукъ
Шоркъа суугъа тирелгенди.
Анга кириб ёталмайын,
Амалсыздан сирелгенди.

Тёбенракъда люу-люу эте
Бир кёпюрчюк эсlegenди.
Къууаннгандан чабыб барыб,
Миниб ётюб тебрегенди.

«Ол джанына джетдим энди», —
Деб къозучукъ атлагъанды.
Алайна кёпюрчюкню
Тюз тюбюнден «шыб» дегенди да
Бир кёк бёрю тюз аллына
Чыкътгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, къозучукъ!» — деб,
Бёрю кесин ышартханды.
«Нёгерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса? — деб соргъанды.

«Сау бол, бёрю», — дегенди да,
Салам бергенд къозучукъ да.
Хапар айтыб башлагъанды,
Эсгермейин ол бир джукъ да:

«Текечик да, таначыкъ да
Къалгъандыла тауда отлай,
Мен а элге ашыгъама,
Юйюбюзню бек тансыкълай».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди:
«Ары айлан да, бери айланчы,
Къозучугъум, сен», — дегенди.

Алай айтыб, мухар бёрю
Аны аллын терк алгъанды.
Ары айланыб, бери айлана

Тебрегенлей, «хам» дегенд да
Къозучукъну ол джуханды.

Текечик бла таначыкъ да
Отлай-отлай тургъандыла.
Къозучукъдан хапар билмей,
Кёб сагъышла къургъандыла.

Кюз тауусулуб, эртден сайын
Джерни кырау агъартханды.
Таначыкъ да; «кетеме» деб,
Текечикге къадалгъанды.

Текечик а аны сёзюн
Оюмсузгъа санагъанды,
Сакъалчыгъын кымылдата,
Былай айтыб кырагъанды:

«Энди сен да, къозучукъча,
Керексизге бош джангылма,
Сен да кетиб къала эсенг,
Тау башында мен джангызма».

Тынгылары келмегенди
Бу сёзлеге таначыкъны,
Сора кетиб тебрегенди
Ол бир ариу талачыкъны.

Бара барыб, таначыкъ да
Кёпюрчюкню эсегенди.
Къоркъмай-юркмей, таукеллениб,
Миниб ётюб тебрегенди.

«Ол джанына джетдим энди», —
Деб, таначыкъ атлагъанды.
Алайна кёпюрчюкню

Тюз тюбюнден «шыб» дегенди да
Бир кёк бёрю тюз аллына
Чыкыгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, таначыкы!» — деб
Бёрю кесин ышартханды.
«Нёгерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса? — деб соргъанды.

«Сау бол, бёрю», — дегенди да
Ол да джууаб къайтаргъанды.
Не боллугъун эсгералмай,
Хапар айтыб башлагъанды:

«Мен ашыгыш джолоучума,
Юйюбюзню бек тансыкълай,
Текечик а кеси джангыз
Тау башында къалгъанд, отлай».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди.
«Ары айлан да, бери айланчы,
Таначыгъым, сен», — дегенди.

Алай айтыб, хыйла бёрю
Аны аллын терк тыйгъанды.
Ары айланыб, бери айлана
Тебрегенлей, «хам» дегенди да
Таначыкыны джутханды да
къойгъанды.

Талай кюнден тау башлагъа
Биринчи къар тюшгенди.
Текечик да кеси джангыз
Эм ахыры эрикгенди.

«Къозучукъ бла таначыкъны
Излейим», — деб ойланганды.
Сора бир кюн эртде туруб,
Ызларындан атланганды.

Текечик да ол кёпюр бла
Эрлай ётюб башлагъанды.
Биягъынлай ол кёк бёрю,
«Шыб» дегенди да текечикни
Тюз аллына, билмегенлей,
Чыкыгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, текечик!» — деб,
Бёрю кесин ышартханды.
Негерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса?» — деб соргъанды.

«Сау бол, бёрю», — деб, текечик
Анга хыны къарагъанды.
Къозучукъ бла таначыкъны
Кёк бёрюден даулагъанды:

«Не этгенсе аланы,
Бусагъатдан айт джашырмай,
Тюзюн айтсанг, иги болур,
Заманымы бош ашырмай», —

Деб, текечик алайна
Тыйгъанд аны тарбуууннга.
Бёрю хахай-тууай этгенд,
Халкъ чабарча къуугъуннга.

«Мен билмейме, кёрмегенме,
Хатам джокъду», — дегенд бёрю.
Тюз чыгъаргъа джетгендиле
Уялмаучу эки кёзю.

«Сакъалчыгъынг нек кымылдайд?» —
Деб, бёрю эс ташлагъанды,
«Мюйюзлеринг джитимилле,
Текечик?» — деб ол соргъанды.

«Къайдадыла, бёрю, мени
Джандан суйген нёгерлерим?
Сенекден да джитидиле,
Кёремисе, мюйюзлерим.

Сенден аджал табхандыла,
Бир ажымсыз, нёгерлерим.
Сени ашаргъа излейдиле
Энд ичимде эгерлерим.

Аны ючюн кымылдайды
Мени ма бу сакъалым да,
Аны ючюн бусагъатдан
Джетерикди аджалынг да».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди.
«Ары айлан да, бери айланчы,
Текечигим, сен», — дегенди.

«Мен айланлыкъ тюлме ары,
Къапчыгъынгы бир алмайын,
Не былайда сени, бёрю,
Тюз ичинги бир джармайын», —

Деб, текечик сан этмегенд
Хыйлачыны бу сёзлерин.
Джут бёрюню тюз къарнына
Чанчханды ол мюйюзлерин.

Текечик чырт къоркъмагъанды,
Кёк бёрюге ёшюн бура,

Къарнын ачыб къараса уа —
Нёгерлери анда тура.

Къозучукъ да, таначыкъ да
Эрлай чартлаб чыкъгъандыла,
Хапарларын башдан-аякъ
Текечикге айтхандыла.

«Сен айтхандан энд, текечик,
Биз чыкъмазбыз», — дегендиле.
Ючюсю да ойнай-кюле,
Юйлере кетгендиле.

Ючюсю да айырылмай,
Энди бирге джюрюйдюле,
Бёрюден да, айюден да,
Асландан да кючлюдюле.

Энд алагъа къатылмайды
Дунияда чырт бир джукъ да.
Шохайлалла текечик да,
Таначыкъ да, къозучукъ да.

- 1. Къозучукъ бла таначыкъны джангылычларын неде кёресиз?
2. «Текечикни джигитлиги» деген темагъа хапар айтыгъыз.
3. «Мени текечигим», «Мени таначыгъым», «Мени къозучугъум» деген темаларны бирине хапар джазыгъыз.

Сёзлюк иш: *аууш, гелеу, дукъуш, керпеслениб, оюмсуз.*

Акъялгъа сый.

Сыллагъарланы Кулина

(Халкъ джомакъны мотивлерине кёре)

1

Акъялгъа сый бергенди халкъ,
Хурметлегенд акъяллыны,
Асыл сёзге болгъанды джакъ,
Халкъгъа къууат — сёзню сыры.

Аккаланы, аммаланы
Олтуртханла, сыйлаб, төрге.
Аланы эсли айтханлары
Джюрюгенди халкъда сёзде.

Акъыл тюлдю джашда, къартда,
Акъыл — башдад, дейле халкъда.
Акъыллыны кыйматындан
Айтылады джомакълада.

Бурун эртде-эртделеде
Къазма хан деб болгъанды хан.
Хыны, гырхы. Тёгерекде
Бютеу халкъын къалтыратхан.

Къазма ханны бир кылыгъы —
Сюймегенди акъыллыны,
Бар-джокъ демей аманлыгъы,
Зийданнга атханд ангылыны.

Акъыллы адам менден онглу
Кёрюнюр, — деб къоркыгъанды ол.
Эслилеге — къама кёолу,
Хунерлиге бермегенд джол.

Чемерлеге, оюмчугъа
Къорууларгъа табылмай джакъ,
Джашау, билим кетиб артха,
Аманына таяннганд халкъ.

2

Эштиб аны бу хапарын,
Бир хоншу хан сейирсинди.
Сюймей эсе Къазма халкъын,
Халкъын кюсер кюн келтирди...

Ол онглу хан аскерлерин
Джыйыб барыб хоншусуна,
Къуршаб аны тегерегин,
Чакъыртханды: «Чыкъ, кюч сына!»

Къалай этсин энди Къазма?
Къуу джюрегин буз кючледи.
Джауну ыхтырыр къарыу къайда?
Башы сезиб, тентиреди.

Бурун адет болгъанд: айры
Болгъан болса, къаугъа чыкъса,
Бирден урушха адамланы
Урмагъанла элтиб къысха.

Келишгенле, бегитиб сёз,
Эки аскерни башчылары:
Экеуленни тюбетиб тез,
Къатышмазгъа къалгъанлары.

Къаршчы аскерле къараб кенгден,
Кюч сынашханд сынгар экеу:
Эки джигит эки аскерден —
Эки башчы, не эки деу.

Джыгъышханла ол экеулен,
Чыкъырдата сюеклени,
Къагъышханла неда бирден,
Кёкде ойната сюнгюлени.

3

Неда сёз бла сынаб къарыу,
Кёргюзгенле болумларын.
Ол кюрешде болмай арыу,
Джакълагъанла намысларын.

Бир деб бир джан ол экеуге
Къатышмагъанд, тургъанд кенгде.
Эзеу чабыу биреуленнге —
Джокъду халкъны адетинде.

Бири онглаб, хорланнганны
Саны джерни къучакъласа,
Неда, тутмай кьолю-саны,
Деу майдандан кетиб къалса,

Аны аскери сауутларын
Тёбен ийиб, чабмай джаугъа,
Эсде тутуб кесаматын,
Къайтыб кетгенд, этмей къаугъа.

Не тюрю да кюч сынашыб,
Ара айырыу болгъанд адет,
Экеуленнге халкъ къарашыб,
Бири бирин къырмай халек.

Ол адет бла, чамланыб, хан
Къазма ханнга ийгенд атлы:
«Къазма хоншу, келди заман,
Уллу урушха къура халкъны.

Уллу аскер бла келгенме мен,
Залим эсенг, кючюнгю кёр,
Уруш керек тюлдю десенг,
Юч соруугъа тюз джууаб бер!

4

Къалай этсин энди Къазма:
Айнытмагъанд онглуланѳ,
Керек кюнде турмай артха,
Халкъны джакълар алчыланы.

Тентиреди, кьоркъду Къазма,
Сант джюреги сингкилдеди.
«Ашыкъмасын хан чабаргъа,
Сорууларын ийсин», — деди.

Эрлай атлы алыб келди
Хандан бир борч. Энди къара:
Тамам бирча хар нелери,
Туу-туу эте, эки хора.

«Ханныкъыды бир ат, хора,
Бир ат — аны атчысыны.
Билсин Къазма: бу атлада
Къайсы атды къайсыныкъы!»

Атла — бирча, албёскюнле,
Бирча субай, мийик, къара, —
Башхалыкъ джокъ юслеринде,
Аяма да хайда къара!..

Биппа-бирча ол атланы
Джюрюшлери, турушлары,
Таб, тюклери джалларыны,
Аякъларын алышлары.

Къалай билгин: бирча атла,
Бир башхалыкъ джокъ алада.
Сымарлайд халкъ — хар бир затда
Ёлче бирча ол атлада.

5

Таныялса, дау джокъ анга,
Кетерикди аскер къораб.
Билалмаса; кюнню кёрмез къараб,
Джарыкъ кюнню кёрмез сынаб.

Тентек болду Къазма, халкъы,
Ышан этер табмай мадар.
Керекди деб ханнга сынчы,
Джайылгъанды кенгнге хапар.

— Хей, келигиз болушаллыкъ,
Айыраллыкъ хораланы,
«Бу — ханны!» — деб бегиталлыкъ,
Бу уа — ханны атчысыны!»

Къалмадымы бу ханлыкъда
Бир хунерли, эсли, акъыллы,
Джетген кюнде, къыйынлыкъда
Джакълар киби джамагъатны?

Эсилени, онглуланы
Къоймагъаны тюшдю эсине,
Аны амалтын къоянланы
Къонгур джылы келди элине.

Хан болуу тюл башы ишни,
Ханлыкъ тутуу — эсгергеннге.
Ачыкъ болду инджилгени,
Бола билмей хан элине.

Сокъураныб, таралды хан,
Башын джыртды ол кесини.
Алай а не? Къайтмайд озгъан, —
Къанын ичгенд ол элини.

6

Джутулмайды ишни терси,
Аман этер — къоркъсун андан,
Зулмучулукъ къайтыб кери
Зулмучугъа тиед арtdан.

Умут юздю хан джашаудан,
Ангылады терсликлерин.
Бир къутулса бу палахдан,
Биле эди энд этерин.

Эки бетли, кука, хыйла, —
Болушчусу, кенгешчиси.
Балта салгъанд тамырына
Кеси минер терегини...

...Ингир ала ханны къызы,
Нёгерлери биргесине,
Джел къакъдыра чыгъа барды,
Бир зийданны чыкъды юсюне

Къараса уа — зийдан терен,
Анда-биреу, джер-тёшеги.
— Эй! — деди къыз. — Тур, кимсе сен,
Нек тюшгенсе, джарлы, бери?

— Талай айны мындан алгъа,
Бош сылтау бла хан тутдуруб
Атдыргъанды ма былайгъа,
Энд турама унутулуб.

Огъум тийиб, бир буу къачыб
Кирген эди чегетине,
Ызлай барыб, анда табыб
Элтген эдим аны юйюме.

7

Ач элле да сабийлери,
Хоншулагъа юлешгенем,
Ханнга айтыб эгетлери,
Ма былайгъа мен тюшгенем...

Сен а кимсе? — дегенди джаш, —
Нек мыдахса, неди сылтау?
— Ханны кызы. Ауруйд хар баш,
Бизде уллуд кыайгы бла дау...

Деб кыыз хапар джасайд анга.
— Ол сёзмюдю! — дегенди джаш, —
Соругъурча тамам атла,
Сау төрт кюнню бермегиз аш.

Сора атчынг алларына
Бичен, зынтхы мелхум кыуйсун,
Иги тоюб мынгайсала,
Бошлаб, элтиб суугъа урсун.

Суудан тоюб, эс джыйсала,
Ханны аты баугъа кыайтыр.
Юренчекди ол баулагъа, —
Келиб ашха башын салыр.

Терк джокъламаз орнун, бирси,
Чабыб, кыачыб, чалыкъ этер,
Атчыныкы — джолгъа керти,
Аны оноуун кыурукъ этер...

Магъанасы: болгъанлыкъгъа,
Сыфат ушаш, бирча — тюрсюн,
Сыр, хал башхад инсанлада,
Башха тутар ким да кесин.

8

Хар бирини орну башха,
Хар биринде — башха хали.
Аны ючюннге джокъ гурушха,
Джокъ кыаугъаны кереклиси.

Бир кѡлдагъы беш бармакъгъа
Къара: тюлле бешиси тенг.
Бирча этерге болгъанлыкъгъа,
Къалай болур алай этсенг?

Сейир болуб къыз хапаргъа,
Атасына чабыб барды.
Кеси къыллы ол акъылгъа
Келген кибики, тизиб айтды.

Сейирсиниб айтылгъаннга,
Къыз айтханча этдирди хан.
Бир ат къайтды. Бирси ызына
Ашыкъмады тюзден, сыртдан.

Юренчек ат таугъа-тюзге,
Эркинликде кѡб керилди.
Эм артында аунаб кюлге,
Стауатда букъу этдирди.

Эки атны халисине
Къараб, ие белгилелле.
Къызда акъылгъа сейирсине,
Ханнга атланы джибердиле.

— Тюз билдигиз, — деди ол хан, —
Айырсынла энд быланы!..
Биппа-бирча эки бычакъ,
Ханныкъы бла шапасыны.

9

Къарайла да, бычакълагъа,
Кертиси да бирча ала:
Сюек саблы, накъышлыла,
Бирча омакъла, бек ариула...

Хан бла аны эгетлери
Кюрешдиле тинтиб, сынаб.
Айырыргъа хунерлери
Джетишмеди. Табсызд хыйсаб.

Не этсинле, неди мадар?
Бары бирча тюнгюлдюле.
Терк джайылды элге хапар:
Къоркъуу тюшдю ханнга, элине.

Сагъышланыб, ханны къызы
Зийдандагъы джашха баргъанд.
Былай-былай деб ахыры
Бек кыйналыб хапар айтханд.

Джаш айтханды: «Бычакъ ханнга —
Омакълыкъгъа бир магъана,
Джумушчугъа — джумушуна,
Турмушуна — сау багъана!

Эн айыргъан бычакълада —
Ол ишмиди, бард мадары:
Сабларын да тутуб отда,
Къыздырыгъыз ашхы аланы.

Къызгъанлыкъгъа, ханныкъыны
Тургъаныча турур сабы,
Бирсиден а чыгъар джауу:
Ол къолундан тюшмейд аны.

10

Магъанасы: хар адамны
Бир хыйсабы, иши, халы,
Анга кёре — аны заты,
Атлагъаны, орну, ышаны.

Тыш тюрсюню келгенликге,
Биппа-бирча эки зат джокъ,
Бирчала бол дегенликге,
Алай болур мадар да джокъ.

Хар не бирча болгъан болса,
Джукъланыред джерде джашау,
Ол себебден дунияда
Хазна төре тюлдю ушау...

Къыз тизгенди сёзюн джашны
Ангылатыб атасына.
Къайтаргъалла бычакъланы
Тюз айырыб ызларына...

Ол келген хан тамашагъа
Къалыб, алгъанд бычакъланы.
Сора ийгенд эки къаргъа:
«Билсин Къазма къартын, джашын...»

Биягъыла ёрелешиб,
Сымарлашыб къаргъаланы,
Кюрешгелле кёб ёчешиб,
Таныялмай джашны, къартны.

Ханны кызы, энтда барыб,
Биягъынлай соргъанд джашха.
Ол айтханды: айтсакъ базыб,
Джыл башхада — къарыу башха.

11

Ачы сууукъ, джел кюн чыгъар,
Къылгъа такъ да бошла арбазгъа.
Къарыууна кёре къонар
Ол сууукъда хар бир къаргъа.

Базар да джаш къарыууна,
Алын джелге тутуб къонар,
Сууукъ джелден къарт буюгъа,
Сыртын джелге буруб тохтар.

Магъанасы: хар кёзюуге —
Бир келишген ышан, хали.
Нафсынг чёрчек этгенликге,
Къарыу тайса, — ышыкъ иги.

Джашлыкъ кетсе, — таяр къарыу,
Джашай барса, джаш турлукъ джокъ,
Джашлыгъында хали ариу
Болса, къартха — сый сынуу джокъ.

Сакъларгъа сыр, сакъларгъа сый —
Эм баш болуб, керек-акъыл,
Берилсе уа акъылгъа сый,
Кърал — кюнден кюннге такъыл!..»

Айтханд алай тизиб ханнга
Къыз, баргъанд да атасына.
Сейир болуб айтылгъаннга,
Тынгылагъанд хан къызына.

Къыз айтханча, къаргъаланы
Айыргъалла къартын-джашын,
Ашыргъалла ханнга аланы,
Ангылатыб магъанасын.

12

Ол онглу хан кетгенд къайтыб,
«Джашагъыз, — деб, — татлы, рахат!»
Къазма хан а чакъыртдырыб
Соргъанд къызына: «Тюзюн бир айт:

Къайдан билдинг сен аланы,
Билмегенни сау джамагъат?
Билмесенг эд сен аланы,
Къалмаз эди бизде къууат!»

— Эшта-эшта, атам, — деди,
Къыз, тартына, атасына, —
Бир джаш юретиб турду мени,
Джууаб табыб соргъаныма!

Эгетлеринг бир зийданнга
Турадыла атыб аны.
Бетсиннгенден санга ала,
Къыйнайдыла адамланы...

Хан хапаргъа сейирсиннгенд,
Бошлатханды джашны андан.
Кёб затлагъа тюшюннгенден,
Тюз джашаргъа иннет алгъанд.

Эки бетли, аманлыкъчы
Эгетлерин кери чачханд,
Кюеу этиб ма ол джашны,
Кенгешчилик ишге салгъанд.

Хан бла кюеу акъыллаша,
Тюз ишлеген болгъанд адет.
Джорукъсузлукъ тайгъанында,
Къайтханд элге даулет, адеб.

- 1. Халкъ огъурсузлукъгъа, къатылыкъгъа къалай къарайды?
- 2. Тюзлюк терсликни хорлагъаны таурухда нени юсю бла кёргюзюледи?
- 3. Таурухда акъылны юсюнден не оюм айтылгъанды?



Нарт сёзле

НАРТ СЁЗЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Таб, кесгин, къысха, адамны ойлашдырырча, суратлау халда айтылгъан акъыл сёзлеге нарт сёзле дейдиле.

Бурун нартла деб терен акъыллы, ёхтем, джигит адамла болгъандыла. Бу акъыл сёзлени да ала айтхандыла деб айтыу барды. Алай а нарт сёзле не заманда да, къайда да халкъны ичинде тууадыла.

Хапар айтхан заманда, нарт сёзню айтырны аллы бла «бурунгула айтханлай» деучендиле. Нарт сёзле сансыз санаусуз кёбдюле. Ала халкъны къалай джашай келгенин, халкъ тюзлюкге, урунуугъа, тенгликге, джигерликге, адебге, намысха къалай къарай келгенин ачыкълайдыла. Ала адамны игиликге, тюз джолну барыргъа, аманлыкъны, терсликни эрши кёрюрге юретедиле.

Нарт сёзле адамны джашау нёгеридиле.

Нарт сёздеде эм баш айтылгъан – тюзлюкню джакълау, терсликге къаршчылыкъды. Ол себебден халкъны хакъын ашаб, башхалагъа джашау бермей тургъанла нарт сёздеде кёб айтыладыла.

Сёз ючюн, «Бий – бёрю, бийче – тюлюк», «Байдан мал алгъандан эсе, шайтандан ийман алырса», «Молла джазгъан бузулур, халкъ джазгъан бузулмаз».

Кеси къыйыны бла джашаргъа кюрешген джарлы адам не тюз болса да, байла, бийле аны сёзюне, кесине да багъа бермегенлери нарт сёздеде кёрюнеди: «Джарлыны сёзю кёдулу», «Джарлыны, туюе минсе да, ит къабар». Аманлыкъ, къызгъанчлыкъ, зарлыкъ,

эки бетлилик, тилчилик, адебсизлик, махтанчакълыкъ нарт сёзледе уллу хыртха уруладыла.

Джашау тюрлене баргъаны сайын бир къауум нарт сёзлени да магъаналары тюрлене барады, бир къауумла уа, чырт да магъаналарын тас этиб, бизни бюгюнню джашауубузгъа келишмейдиле. Сёз дючюн, «Тиширыуну чачы узун да, акъылы къысха», «Сени таш бла ургъанны сен аш бла ур».

Терен магъаналы затны юсюнден таб, кесгин, къысха, адамны ойландырырча акъыл сёзле бусагъатда да айтыладыла.

Джазыучула кеслерини чыгъармаларында нарт сёзле бла кёб хайырланадыла. Нарт сёзле халкъны тил байлыгъын ёсдюрюге болушадыла.

Нарт сёзле эндиге дери да джыйылгъандыла, мындан ары да джыйыллыкъдыла.

- 1. Нарт сёзле деб неге айтабыз?
- 2. Халкъгъа артыкълыкъ этгенлени юсюнден нарт сёзледе не айтылады?
- 3. Адамлыкъгъа, джигер урунуугъа нарт сёзледе къаллай орун бериледи?
- 4. «Нарт сёз» бла «нарт» дегенни арасында къаллай байлам барды?

АТА ДЖУРТ

1. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы.
2. Тюзлюкню джакъла, Джуртунгу сакъла.
3. Туугъан джерингча джер болмаз,
туугъан элингча эл болмаз.
4. Кесинге насыбны къралынг бла изле.

ИЛМУ, БИЛИМ

1. Байлыкъ билимде, билим этимде.
2. Билеги кючлю бирни джыгъар.
Билими кючлю мингни джыгъар.
3. Билим адамгъа къанатды.
4. Ишни билмеген ит ийлыгъын кёрюр.
5. Окъугъан асыу, окъумагъан джарсыу.
6. Амал билген – амал бла,
Амал билмеген – аман бла.

7. Билими азы аузунда кирит.

УРУНУУ, ДЖИГЕРЛИК

1. Бирликде — тирилик.
2. Ишлемеген — тишлемез.
3. Соруулу иш сөгюлмез.
4. Иш битмей, кюч битмез.
5. Этиллик ишге болджал салма.
6. Джер тюртмеген тоюнмаз.
7. Джигерни тангы алгъа-атар.

АКЪЫЛ, АДАМЛЫКЪ, ИШЛЕНМЕКЛИК

1. Тюзню ётмеги тюзде къалмаз.
2. Ат белден, джигит кёлден.
3. Таукелни джолу нюр джанар.
4. Баш болса, бёрк табылыр.
5. Иги деген атха миннген кибикди,
Аман деген джерге кирген кибикди.
6. Чыбыкълыкъда бюгюлмеген
Къазыкълыкъда бюгюлмез.

ЭРИНЧЕКЛИК

1. Ашда бёрю иште ёлю.
2. Сёзде бар, иште джокъ.
3. Хазыр ашха терен къашыкъ.

ЭСКИ ДЖАШАУНУ ЮСЮНДЕН

1. Бай билгенни джарлы да биледи,
Айтыргъа къарыуу джокъду ансы.
2. Байны оноуу джарлыгъа джарамаз.
3. Байны шагъаты кёб болур.

● 1. Кесигиз юйде адамларыгъызгъа, хоншуларыгъызгъа соруб, нарт сёзле джазыб алыгъыз.

2. Сиз джыйгъан нарт сёзлени классда окъугъуз, школда «Фольклор бёлмеге» салыгъыз.



Эл берген джомакъла

ЭЛБЕРЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Эл берген джомакъла джырладан, джомакъладан сора этилиб тебреген болурла. Ары дери джомакъ болуб тургъанды да, сора арт-да халкъ фольклорну бир тюрлюсюн чыгъаргъанында, анга «эл берген джомакъла» дегендиле. Бир-бирде элдеде, эл берген джомакъ-гъа къысхартыб, джомакъ деб да къоядыла, бир-бирде уа алагъа элберле дейдиле. Эл берген джомакълада халкъны не джерледе джашагъаны, не иш эте келгени, джашаугъа къалай къарагъаны танылады. Эл берген джомакъла адамны эслилиги, кеслерини да айтылыу джорукълары къалгъан фольклор жанрладан башхады. Сёз ючюн, нёгери болмагъанлыкъгъа, адам джырларгъа боллукъду. Эл берген джомакъны айтыр ючюн а, азы бла эки адам керекди.

Эл берген джомакъда затны не болгъанын аны ышанлары бла биледиле. Эм алгъа биреулен затны атын айтмай, аны ышанларын, башха затлагъа кёчюрюб, айтады. Сора тынгылагъанладан ол затны не болгъанын ким айтса, экинчи эл берген джомакъны ол айтады. Алай бла кёзюу биринден бирине кёчеди. Киши билмесе уа, дагъы-да ол биягъы айтады. Юлгю келтирейик.

«Джети къат кийими, бары да тюймесиз». Сынамы болуб, иги сагъыш этген аны къобуста болгъанын билликди, нек десенг, ол ор-тасы сюремге дери къат-къат чапракъды. Неда: «Бир ананы минг баласы». Бу айтылгъан башха затланы барындан да джулдузлагъа келишгени ачыкъды.

Эл берген джомакълада бир затны юсюнден тюрлю-тюрлю ышан-

ла бла айтылгъанла да тюбейдиле: сёз ючюн, джулддузланы юсюнден бир айтылгъаны «юй башында ала кюйюз», экинчи – «джерни джабхан ала кюйюз», ючюнчю – «кёк къагъытда тюй бюртюкле»; отну юсюнден: «бир атым барды да, ол джатхан джерге тюк чыкъмайды», «тегене толу кызыл ашыкъ». Биринчи айтылгъанда от этилген джерге дженгилде ханс чыкъмагъаны, экинчиде уа отну кызызуу тёгюлюб тургъаны айтылады. Алай болмай эл берген джомакълада эки затны юсюнден бирча ышанла айтылгъаны да болады. Сёз ючюн, «не барама, барама, балта узуну баралмайма» деб тирмен къакъгъычха да, бешикке да айтадыла.

Эл берген джомакъла бусагъатда да этиледиле. Адамны сезимин ёсдюрюрге, ойлашдырыргъа юретгенден сора да, эл берген джомакъла халкъны тил байлыгъын ёсдюрюрге уллу болушадыла. Эл берген джомакъланы айтыу бу джорукъда барады:

Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да, арымайды.

— Поезд болурму?

— Огъай.

— Самолёт болурму?

— Огъай.

— Сора кесинг айт.

— Эл берсенг, айтырма.

— Хурзукну береме.

— Хурзукну игилиги мени, аманлыгъы таудан-ташдан кери.

Ол да неди десенг, кёпюр.

● 1. Эл берген джомакъ деб неге айтабыз?

2. Элберни къалгъан джомакъладан башхалыгъы неди?

3. Эл берген джомакъны айтыу джоругъу къалайды?

4. Эл берген джомакъла айтыгъыз.

5. Элберлени джыйыб, алфавит джорукъда тетрадха джазыб, школну «Фольклор бёлмесине» салыгъыз.

Юй бла мюлк.

1. Не барама-барама, балта узуну баралмайма.

(Бешик, тирмен къакъгъыч.)

2. Бир къалада минг тешик.

(Сынджыр.)

3. Уллу тюзде къар джауа.

(Элекден акъгъан ун.)

4. Бир ёгюзюм барды да, бойнун бурмай, суу ичмейди.

(Къумгъан.)

5. Атдан мийик, итден алаша.

(Ат джер.)

6. Акка юйге кирмейди, амма эшикге чыкъмайды.

(Босагъа бла тыбыр таш.)

7. Тёрт къарнаш бир бёркню тюбюнде.

(Столну аякълары.)

8. Бурну темир, къуйругъу кендир.

(Ийне бла халы.)

9. Тёртеу ёрге тура, экеу кенгеш къура.

(Орудукъ.)

10. Биз, биз, биз эдик,

Бирер ариу къыз эдик.

Джиб болуб тизилдик,

Бирем-бирем юзюлдюк.

(Мынчакъла.)

11. Агъачдан агъач туугъан, агъач белин буугъан.

(Джыккыр.)

Хайуанла, битимле, башха затла.

1. Суугъа кирсе, бир бола, суудан чыкъса, минг бола.

(Ат кзуйрукъ.)

2. Къат-къат тонлу, къарыш бойлу.

(Къобуста.)

3. Бир къызым барды да, джылына джети чепкен киеди.

(Нартюх.)

4. Таш башында къызыл ашыкъ.

(Шибижи.)

5. Тышы тоб кибик, ичи от кибик.

(Харбыз.)

6. Къазандан къара, къардан акъ.

(Къартчыгъа.)

7. Суу тюбюнде мияла мынчакъ.

(Чабакъ.)

Табигъат.

1. Бир акъ джабыуум барды да, саулай джерге джетеди.
(Къар.)
2. Юч зат юч затдан тоймайды.
(Джер джауумдан, тенгиз суудан, адам джашаудан.)
3. Къолсуз, аякъсыз эшик ачар.
(Джел.)
4. Юй башында ала кюйюз.
(Кёк бла джулдузла.)
5. Бир ананы минг баласы.
(Кёк бла джулдузла.)
6. Бир къумачым барды да, къарылаб тауусалмайма.
(Джер.)
7. Онеки къуш, элли эки чаука, ючджюз алтмыш беш чакъын-джик бир гаккы табхандыла.
(Джыл.)

Адам.

1. Эки затым барды да, ала джетмеген джер джокъду.
(Кёзле.)
2. Юй тюбюнде ханс сибиртги.
(Сюркелген сабий.)
3. Кеслери ёседиле, биленмей кеседиле.
(Тишле.)
4. Чегет къыйырында тала, тала къыйырында эки къундуз бла эки джулдуз, орталары бла узун сырт, сыртны тюбюнде бир бау, бау-ну ичинде акъ къозула ойнай.
(Чач, мангылай, кёзле, къашла, бурун, аууз, тишле.)

Урунуу.

1. Эртден кетер, ингир келир.
(Сюрючюню таягъы.)
2. Ашда бёрю, иште ёлю.
(Эринчек.)

Билим.

1. Алтын болуб саргълалмагъан, кюмюш болуб агъармагъан.
Багъасына багъа джетмеген, артыкъ болуб киши атмагъан, кёзю кыйыб киши сатмагъан.

(Акъыл.)

2. Таууш этмей сёлешген,
Халкъгъа акъыл юлешген.
(Китаб.)

Техника.

1. Къулагъынга не уллу кыйчырыб сёлешсе да, къараб кесин кёрмейсе.

(Радио бла сёлешген.)

2. Зынтхы ашатмайма,
Къамчи бла урмайма,
Джерге ариу джатады,
Талай сагюнджю тартады.
(Трактор.)

3. Бир къозучугъум барды да, бир сагъатха эки кере уянады,
андан сора уа джукълаб турады.

(Школ къонгурау.)

Джангы джомакъла

Кёб джаша

Сюйюнчланы Азамат

Джомагъыбыз – бир къапчыкъ,
Башын сизге бошлайыкъ:
Эл бериуню орнуна
Сёз беригиз, башлайыкъ.

— Мен айтыучу болайым,
Сен да — аны билиучу;
Сен билмесенг, халкъ айтыр,
Сабыр болсун кюлючю.

— Джашагъаны юйдеди,
Аякълары кюлдеди,
Табадагъын санайды,
Тапхадагъын марайды.

— Киштик!

— Огъай, джалкъау!

Бири соруб, бири
джууаб этеди:

Кюнню ашхы заманын
Ол бошуна ашырад,
Хаман чайнаб бир сёзню,
Эринмейин кыычырад.
— Гугукгамы айтаса?
— Огъай, джаншакъ!

Субай санлы, акъ къанлы
Джашил чепкен киеди.
Харакети кёбдю деб,
Келген джери сюеди.
— Келин!
— Огъай, нартюх!

Башы къалын табакъды.
Юсю бир да омакъды,
Къашы сары чапракъды,
Аякълары топракъды,
— Гинджи!
— Огъай, чёблеу!

Кютсенг – кѳууанч болады,
Кийсенг – кѳумач болады,
Кѳараб бакѳсанг – май этед,
Терк огѳуна бай этед.
— Малчылыкѳ!
— Тюз айтаса!

Сабыр тюбю сары алтын,
Деб, айтабыз аны атын.
Халкѳла суюген терекди,
Дуниягѳа бек керекди.
— Рахатлыкѳ!
— Тюз айтаса, кѳб джаша!

- 1. Джомакѳлы назмуну рольада окѳугѳуз.
- 2. Назмуда не затха бериледи сый, не зат урулады хыртха?
- 3. Назмуда нарт сѳзню табыгѳыз.
- 4. «Бизни кѳрал урунууну, рахатлыкѳны кѳралыды» деген темагѳа хапар айтгѳыз.

Бу не затды?

Семенланы Азрет

1. Азыкѳланы урлугѳун
Джер кѳарнына салады,
Омакѳлыкѳны сюеди,
Джашил кийим киеди.
2. Урлукѳланы чыгѳарыб,
Бачхаланы сугѳарыб,
Битимлени битдиред,
Чагаланы этдиред.
3. Сабанланы джетдириб,
Мюрзеулени джыяды,
Кѳышха хазыр этдириб,
Гюрбелеге кѳуяды.

4. Акъ кийизин джайгъанлай,
Гузабалаб джетеди.
Сора кюн узайгъанлай,
Къатылыкъла этеди.

● Джылны чакъларын белгилегиз.

Мен кимме?

Хубийланы Осман

Мен эл берген джомакъма,
Кимди джууаб эталлыкъ?
Айтсын мени атымы,
Сайлагъан элин аллыкъ...

Тешмей, кийиб турама
Акъ чепкенлени къат-къат,
Суу джетиб а болмайма,
Аны билед джамагъат.

Джокъду тилим, къулагъым,
Кёзюм, бутум, не къолум.
Мени сүйген, эс табыб,
Таныйды барлыкъ джолун...

Тенгим, менден джанлама,
Мени бла сен шох бол,
Ол заманда уа санга
Джарыкъ болур джашау, джол...

Сездирейим къыйнамай:
Мен бир тюлме, минг-мингме.
Солутмайсыз къыш не джай,
Айтчы энди, мен кимме?

- 1. Назмуда нени юсюнден атылады?
2. «Китаб мени джашауумда» деген темагъа хапар айтыгъыз.

Сабийлеге кѣонакѣгѣа келгендиле джомакѣла

Джаубаланы Хусей

Омакѣкѣуйрукѣ, акѣкѣанат
Чыпчыкѣ кѣкде айланад,
Чѣмелтаякѣ бурулады,
Ары-бери джол салады.

«Рахатлыкѣны белгиси» –
Дейди анга халкѣ кеси:
Сабийлени джубанчыды,
Уллуланы кѣууанчыды.

- 1. Рахатлыкѣны юсюнден кѣаллай джыр, назму билесиз?
- 2. Назмуда кѣош сѣзлени табыгѣыз.

Кертмелеге ушайдыла,
Тюрлюдюле,
Фатегенсиз джанадыла,
Нюрлюдюле.

Орамлада, юйледе да
Тюбейдиле,
Кѣарангыны бир джанына
Силдейдиле.

- Адамла электрокюч бла кѣаллай бир кѣб хайырланганларындан хапар айтыгѣыз.

Ханчыкѣладан алаша,
Чапракѣ тюбге джараша,
Тау сыртлада битеди,
Кѣачха бишиб джетеди.

Татлы суудан толады,
Тум-кѣарачыкѣ болады,

Мынчакъчыкъгъа ушайды,
Адам суюуб ашайды.

- Сиз къайсы кёгетлени билесиз? Аланы энчи ышанларын айтыгъыз.

Чапракъсыз, ийнели,
Эркелете тау джели,
Битиученди мийикде,
Къаялада эм тикде.

Джыл башында къууанчха,
Сохталагъа джубанчха
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

- Сиз билген тереклени энчи ышанларындан хапар айтыгъыз.

Бир сейир зат алгъанды
Атам тюкенден,
Ингир сайын биз анга
Къарайбыз бирден.

Сюеледи мюйюшде,
Ушаб кюбюрге,
Ашыгъама мен анда
Кино кёрюрге.

- Быллай джомакъ не заманда чыгъаргъа болгъанды?

Тау ёзенди къаласы,
Бугъой, бузду анасы,
Джай да, къыш да джырлайды,
Къыйын джолну хорлайды.

Къыш тазады, кюзгюча,
Тазалыкъгъа юлгюча,
Джай къобады, кёбеди,
Джол тарды деб, тебеди.

- Заманны чакъларына кёре сууланы къалай тюрленгенлеринден хапар айтыгъыз.

Билгич эсенг, бил

Сылпагъарланы Рамазан

1. Бир къалада джашайдыла,
Халал ишлеб ашайдыла.
2. Кёрюнмезча бугъады,
Илгендириб учады.
3. Кёкден къозла тюшерле,
Эриб, джерге кетерле.
4. Юйдегисин эртде джатдырады,
Хахайлаб, тангны атдырады.
5. Сени, мени билимли этер,
Алай эсе, муратына джетер.
6. Сакълауулду къаты,
Тёленмейди хакъы.
7. Тону саулай чыгъанакъ,
Кеси тамам уялчакъ.
8. Бурма къызым бир джылгъа
Тагъалады минг сыргъа.
9. Чайнагъанын ашатады,
Джамагъатны джашатады.
10. Ким къалай элтсе, алай барыр,
Унутулмазлыкъ ызы къалыр.

● Эл берген джомакъланы джууабларын бу сёзледе табыгъыз: къалам, буз, къумурсхала, гугурукку, бёдене, кирпич, кирит, устаз, эрик терек, тирмен. Сиз билген элберлени айтыгъыз.

Джазыучулары чыгъармалары



*Байкзулланы
Даут*

(1902—1942)

Бекмырзаны джашауу

I

Бекмырзаны атасы, анасы да ёлюб, къарар адамы болмай орамгъа атылыб къалгъан заманда, аны кёрген хар инсанны джюрек тамырлары чанчмай къалыргъа не аз да амалы болмай эди.

Ол заманны дуниясы Бекмырза кибиб ёксюзле ючюн къуралгъан дуния болмагъаныны себебинден, ол, кишиден болушлукъ табмай, назик ёсген субай санчыкъларын уллу къыйынлыкъ басыб, аз да ычхындырмай тебреди.

Джаш эди ол, сабий эди, анга сегиз джыл болгъан эди. Аны тенгчиклери кёб эдиле, ала тюрлю-тюрлю оюнчукъла чыгъарыб айланнган заманда, Бекмырза, алагъа къошулмай, мыдах болуб, сабий

кёзчюклеринден къан къатыш джыламукъла тёгюлюб, ахсыныб джылаучан эди...

Муну бир эгешчиги бар эди. Ол да къарт анасында къалай болса да кечиниб тура эди. Джашаулары джарлылыкъдан, къайда не табсала, аны бла кечине эдиле, ууакъ-ууакъ джумуш эте, кимден унчукъ, кимден гардошчукъ алыб, алай бла джашай эдиле.

Бекмырзаны атасы, анасы ёлгенлеринде, аланы бир кесек малчыкълары къалгъан эди, алай болгъанлыкъгъа, Бекмырза алагъа къараялмай, малчыкъла бла бирге, кимге болса да бир адамгъа джарашыргъа керек бола эди. Ол себебден аны тийресинде Бекмырза киби кыйынлыкъда ёсген джарлы халкъ, аны инджилгенин кёрюб, малчыкъларын да, кесин да, Къамгъутха берирге оноу этген эдиле. Къамгъут Бекмырзаны джууугъу бола эди, ол себебден адамла: «Къамгъутда джашаса, кыйынлыкъ-зауукълукъ кёрсе да, кеси адамыды. Къамгъут аны кесини сабийлеринден айырыб да кёрмез, хакъын да берир, малчыкъларын да асырар», — деб былай умут этген эдиле. Къамгъут, адамланы сёзюне разы болуб, къууаныб, джашла Бекмырзаны юсюнден этген оноуну анга айтханларында, ол аны ушатмагъан киби этиб сёлеше эди. Кертиси уа, субайлыкъгъа алай былай десе да, ол затха бек разы эди.

Къамгъут аны киби кёблени джеге эди, аны да джегиб, малчыкъларын ашары кёзюне кюзгю болуб кёрюне эди. Ол себебден Къамгъут, адамланы сёзюне къууаныб, джашчыкъны кесине алыргъа разы болду.

Джарашханлары ма былай эди: Бекмырза уллу болуб, аякъ юсюне мингинчи, Къамгъут аны малчыкъларына да къараргъа, кесини къарыучугъуна кёре ишлетиб, кыйынчыгъын да берирге. Джашчыкъ да, кесини джылына, къарыуу джетгенине кёре, Къамгъутну хар ишине болушурма деб, кеси кесине былай айта эди: «Энди мен иги джашаугъа тюшдюм, атам, анам ёлгенли кёрген кыйынлыкъларымы да унутурма, Къамгъут джууугъум да болады, мени алай бек инджитмез, малчыкъларымы да ёсдюрю», — деб къууанчы бола эди.

Бир къауум адам (Къамгъутну халисин билгенле), Бекмырзаны джазыкъсыныб: «Къамгъут сени хакъынгы да бермез, кесинги да кыйнар, малчыкъларынгы да ашар», — дей эдиле. Алай бол-

гъанлыкъгъа, Къамгъут кука сёзлери бла Бекмырзаны алдагъан эди да: «Огъай, Къамгъут бизни джууугъубуз болады, мен анда къалай суйсем, алай турлукъма» — деб, алагъа да къарамай эди. Къамгъут аны адам сёзге къарамазча этген эди.

Бекмырза Къамгъутха джарашды. Аны тузагъына тюшдю. Малчыкълары Къамгъутну малларына къошулдула. Былай бла бир талай заман кетди. Ёмюрден бери да адам хакъ бла ёсген Къамгъут бир кесек заманны ичинде ол джазыкъ ёксюзю малчыкъларындан айырыб башлады. Ол джашчыкъны малчыкъларын джоюб тебреген заманда, джашчыкъ Къамгъутха:

— Сен мени малчыкъларымы нек джояса? Сен аланы джоймай, сакъларгъа айтхан эдинг да? — деб кёлчюгю мыдах болуб сорду. Ол заманда Къамгъут:

— Сен ала ючюн къыйналма, мени бу къадар малым бары да сеникиди, сен киши адам тюлсе мени эт джууугъумса, — деб джашчыкъны алдады. Джашчыкъ да, аны сёзлерине ийнаныб, джукъ айтмай, Къамгъутну малларына меникиледиле деб, ышаныб тура эди. Къамгъут Бекмырзаны малчыкъларын къараб къарагъынчы бошадды. Ёксюзю хакъчыгъын къарнына джутду.

Джашчыкъны малчыкъларын бошагъынчы, Къамгъут, анга алай кёб хыны болмай, асыры кёб да ишлетмей турду: хыны этсе неда, кёб ишлетиб, джанына тийсе, джашчыкъ, андан кёлю къалыб, малчыкъларын да алыб кетиб къаллыкъ эди. Олсагъатда джашчыкъ малчыкълары бла къайда да орун табыб турлугъу кимге да ачыкъ эди. Алай болмай, Къамгъутну муну малчыкъларындан айырыб къойса, бу Къамгъутну тузагъына тюшюб къаллыгъына не сёз бар эди...

II

Бир кюн Бекмырза орамгъа чыгыб, анда тенг джашчыкъла бла ойнай тургъанлай, Къамгъутну къатыны келиб: «Сен орамгъа чыгъыб нек айланаса, итден туугъан ит гыбышы, ёлгенинг ит болсун», — деб бир уллу чыбыкъ бла Бекмырзаны сыртчыгъына-сыртчыгъына урду. Джазыкъ Бекмырзачыкъ, не этсин, къычырыкъ къычырыкъ этиб: «Ой, анам, къалай этейим!» — деб сарнаб джылады...

Къамгъут, Бекмырзачыкъны къатына чакъырыб: — Мен сени тутмайма, кет къайры суйсенг да, къора! — деб чамланды. Бекмыр-

за джылай-джылай: — Да кетейим, малчыкъларымы бер, къайда болса да джашарма, — деди. Къамгъут, ачыуланыб:

— Къара бу итден туугъанны сёзюне. Уялмай, дагъыда алай айтады! — деб, бек эрши сёзле айтыб, урушду, ургъан да этди. Бекмырза, сабий санчыкълары къалтырай, джылаб, кёзчюклеринден къан къатыш джыламукъла тёнгеретди.

Къамгъут, аны джылагъанын кёрюб, мынга къара, дагъыда джылагъан этеди, — деб джаягъына-джаягъына тартды.

Адамла, Бекмырзаны быллай къыйынлыкъда джашагъанын кёрюб, Къамгъутха кёб кере сёлешдиде. Алай болгъанлыкъгъа, Къамгъут бирини сёзю да къулагъына алмады. Патчахлыкъны заманы Къамгъут киби байланы, къан ичген къауумланы дуниясы эди да, джашчыкъ аз да закон-джол табалмазлыгъын Къамгъут биле эди. Ол джашчыкъны къалай скойсе, алай тута эди: скойсе твое эди, скойсе ура эди. Аны Къамгъутха джукъ айтыргъа не къарыуу бар эди...

«Къамгъут хар заманда да былай болуб турмазмы, бир тюшюнюрюмю, огъесе, энтда мындан ары да джегиб, дагъыда джукъ бермей къыстабмы иер?» — деб сагъыш этиучен эди джашчыкъ.

Бекмырза кече да, кюн да тохтаусуз Къамгъутну хар не къуллугъун да этиб айлана эди. Алай болгъанлыкъгъа, Къамгъут аны ючюн деб аз да юсюне-башына къарамай эди.

Эртденбла ашамай-ичмей, къойла бла сюрюуге кетиучю кёб заманы бола эди. Ашамай-ичмей кетгенликге, аны ючюн деб ингирде ашыгъыш шхууур бергенни къой, дагъыда кеслери ашаб бошагъынчы тутуб, артда къалгъан-булгъанны аллына сала эдиде.

Ачдан туралмай, аны назик бутчукълары къыйылыб, олтуруб къалырча кёб болуучан эди.

Юсюнде кийим болуб аз да джугъу болмагъанча, алай аман эди. Бир эски гебенекчиги бар эди, джайны джай узуну аны бла къымжасын джабыб айланган болмаса, башха кечинмеги джокъ эди...

Аны бек скойген тенгчиклеринден бири былай хапар айтады:

Бир кюн Бекмырза бла мен суу ызына барыб джууунургъа тешиннгеникде, аны сыртчыгъы къара кюлтюмден толуб тура эди. «Сыртынга не болгъанды, былай къара тамгъалы некди?» — деб соргъанымда, ол: — Мени былай Къамгъут бла къатыны туюб этедиле, — деб джылады.

Сора биз да алай эте тургъанлай: «О-о Бекмырза!» — деб бир таууш келди. Аны эштгенлей, Бекмырза, бети кетиб, къоркъгъандан терлеген да этиб, джылаб тебреди.

— Санга не болду, былай нек тюрлендинг? — деб соргъанымда, ол манга: — Ол таууш Къамгъутну тауушуду, излеб келеди, аны ючюн къоркъуб болама былай, ол, джетгенлей, мени тюркиди, — деб, былай ёрге тургъанлай, Къамгъут да джетди.

Олсагъатдан Бекмырзаны бир уллу чыбыкъ бла туюб тебреди. Ол ура, Бекмырза да къача, ол джете да ура, ол да тёнгерей да кете, алай бла экиси да мени кёз туурамдан ташайыб кетдиле, — деб джашчыкъ хапар айтды.

Къамгъут аны ойнаргъа, джууунургъа баргъанса деб туюген эди.

Кесини тенгчиклери ариу кийимчикле кийиб, джюрекчиклери къууанч болуб, школгъа баргъан заманда, ол да аланы ызларындан термилиб, школгъа барыргъа суюб къала эди...

Бир кюн Бекмырза отуннга баргъан джеринде балтасын тас этген эди. Ол эки кюнню ичинде аузуна аз да джукъ алмагъан эди.

Муну балтагъа быллай бир къыйналгъаныны себеби: ол балтаны тас этиб барса, Къамгъут аны, туюген бла къоймай, таб кече эшикке къыстаб къоярыкъ эди.

Алай болса да Бекмырза, балтаны табарыгъындан тюнгулюб, таукел этиб, Къамгъутну юйюне келди. Ол юйге киргинчи, Къамгъут балтаны тас болгъанын билген эди. Бекмырза юйге кирир-кирмез, ол, бир мазаллы чыбыкъ бла аны туюб тебреди. Джазыкъ Бекмырза, не этер къарыуу бар эди: къуру Къамгъутну бутларына чырмалыргъа кюрешгенден башха мадары джокъ эди. Джашчыкъны ары-гъынчы туюб, сылыт этиб, эшек баугъа атыб къойдула.

Бекмырза бек туююлген эди. Эки кюнню джукъ ашамай тургъан эди да, ачдан къарыусуз болгъан эди. Бауда кечени кече узуну Бекмырза бек къыйналды.

Суусабдан онгсуз болуб, эрни-бурну къаралыб, уллу къыйынлыкъ бла тангын атдырды. Кюндюз да бауда, ах-ох эте, тюз экинди заманнга дери турду. Тийреде къартла, Бекмырзаны бауда хапарын эштиб, Къамгъутдан тилеб, кюнден джибертдиле.

Джашчыкъ баудан саулай чыкъса да, бети ёлген адамны бети киби болгъан эди. Аны тюрсюню адамны джылатырча эди. Бек-

мырзаны ол болумда көрген халкы Къамгъутха налат бере эди, алай а кесине сёз айтыргъа не мадар.

Къамгъут джалчысын кесини малыча көрүб тура эди. Не бош зат ючюн да джазыкъсынмактыкыны билмеген бай Къамгъут мардасыз инджите эди аны.

Бекмырзача джарылланы, ёксюзлени джашаулары патчахлыкыны заманыда кыйын эди, тар эди.

- 1. Хапарны эки кесегине ат атагъыз, планын салыгъыз.
- 2. Текстде тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
- 3. Бу хапаргъа къаллай сурат салыргъа боллукъду?
- 4. Хапарын айтыгъыз.

Сёзлюк иш: ёкюл, гебенек, лахор.

ХАПАР

Хапар уллу болмагъан суратлау чыгъармады, проза халда джазылады. Хапарда сёз асламысына алай уллу болмагъан бир затны юсюнден барады.

Литература чыгъармалада хапарлау бла суратлауну орунлары уллуду.

Геройну джашаууну, аны ишини, сагъышларыны кыйгъырууну юсюнден хапар айтыргъа хапарлау дейдиле.

Табигъатны, адамны неда башха затланы болумларын, шартларын көргюзюуге суратлау дейдиле.



Байрамукъланы Халимат

(1917—1996)

Къарачай таула

Туугъан Къарачай
тауларым мени,
тебретгенсиз
сиз бешигими.

Сабийлигим да
ёсюб былайда
уллу болгъанды
халкъны къойнунда.

Къуш къанатланы
бергенди халкъым,
аула деб меннге
дуньяны башын.

Джанымча суйген
ёзенле, къолла,
бергенсиз меннге
эжиуле, джырла.

Бергенсиз сизден
мен тилегенни:
кючню, къарыуну,
халал джюрекни.

Игисе деб меннге
айта эселе,
сен юретгенсе
мени игиге.

Къонакъ ашыра
биле эсем мен –
адамгъа сый бер,
суй дегенсе сен.

Къайры барсам да,
халкъым биргемед –
джолум болгъаны
аны ючюннгед.

Сени блады
джюрегим, ишим,
сенсе ёмюрге да
сен джан юлюшюм.

Уллу къралда
уллуса, халкъым,
аны блады
джашауунг, антынг.

- Назмуну азбар этерге.

Сени устазынг

Кечелери кетедиле джукъусуз,
Кюндюзюнде дерсге таукел кирирча.
Сен джукълайса – ол олтурад тынгысыз,
Мадар излей сеннге тынч билдирирча.

Бир-бирде сен, эс бёлюб да кюрешмей,
Ала-чула ангылайса дерсинги,
Ол а, уллу билимин да кёбсюнмей,
Окъугъанын тохтатмайды кесини.

Сен сан этмей, дефтерингде джазгъанынг,
Халат ие, ашыкъ-бушукъ чанчакълай,
Билемисе аны бек джарсытханын,
Солур заманы бошунагъа къорай.

Аны ишинде джангыз бирди мураты:
Халкъ сюерча джолгъа сени салыргъа,
Сен джашасанг, джашар устазны аты,
Терс джол алсанг, — ёлюм ашхыды анга.

- 1. Автор устазны ишине къалай къарайды?
2. Сизни кёлюгюзге уа не келеди устазны ишини юсюнден?
Сёзюгюзге шагъатлыкъ этген юлгюле келтиригиз.

Огъурлу къарт

Джаубаланы Хусей

Кюнорта. Джай чилледе кюн асыры бек къыздыргъандан, джерден бетинге джылы тылпыу урады. Бюгюн аяз да болмай, хауа бек шошду. Тау башлагъа биягъынлай кёксюл чарс чабыбды.

Джууукъда чегетчикни ичи бла айланч-гуланч баргъан джолну, ауур джюклю атларыны да башларындан тутуб, талай малчы сыртдан эниб келеди. Ала джолну огъары джанында бир мазаллы ташны тюбюнден чыкъгъан къара суучукъну къатында тохтадыла. Быргъычыкъдан, боркъ-боркъ этиб, агъач тегенечикге акъгъан къара суучукъ бек тазады.

Джолоучула, алгъы бурун атларына суу ичириб, сора кеслери къайгъылы болдула. Тегенени тегерегинде къанга ташлагъа олтуруб, алайда къайын терекге сынджырчыкъ бла тагъылыб тургъан туч кружканы алыб, кёзюлетиб, суу ичиб башладыла.

— Быллай исси кюн болуб да ким кёрген эди, суусабдан ёлюб къала эдик, ох-ох, — деб бир кызылууурт мыйыкълы сууну джутланыб-джутланыб тогъуйду. Сора бир къолу бла бетинде терин сюрте: «Кёб джаша, Гюргокъа, ашхы сууунг барды», — деб кружкагъа кезлик бла джазылгъанны къалгъанлагъа да эштдириб окъуйду.

— Тейри, ким эсе да, бу Гюргокъаны керти аламат сууу барды. Сау болсун бу тегене бла бу кружканы былайгъа джарашдыргъан адам. Сууну джолоучулагъа багъалы болгъанын бек ариу ангылай кёре эдим, — деб бары да, кружканы кёзю-кёзю къолларына алыб: «Кёб джаша, Гюргокъа...» — деб джазылгъанны къайтарыб-къайтарыб айтадыла...

* * *

Гюргокъа бизни элибизни джамагъаты сыйын кёрген, огъурлу къартланы бири эди. Ёмюрю совхозда ишлеб келиб, пенсиягъа чыкъгъанлы юч-тёрт джыл бола эди. Ол кесини акъыллы сёзю бла, тюз иннети бла сабийлеге ата киби, уллулагъа да къарнаш киби болгъан эди.

Элчиле айтханнга кёре, кимге не бла джарайым, къайсыгъа игилик этейим деб тургъанды. Хурметли къарт джолда джюрюген сагъатындада таш, агъач тюбесе, бир джанына ата, суу ашагъан ырхыланы тюзете айланганды. Табсыз ойнагъан сабийлени эслесе: «Балачыкъла, ма муну терс этесиз, быллай чюйре кылыкъланы киши кёрмесин, ишленген адамла болугъуз», — деб юретмей, бир кере да озуб кетмегенди...

Малны, затны ургъан, кыйнагъан адам джолукъса уа: «Бу адеб-сизликге къарачы, сен аны сютюн ичесе, этин ашайса, ол затны ырызын этмей, халал малынгы къалай ураса?» – деб иги адамыча кереклисин бериучен эди.

Ахыры, Гюргокъаны кёзю кёрюб, къулагъы эштиб, ол бир терлиги болгъанны, кыйадам, бир джангылгъанны кёрсе, не урушмай, неда юретиб тюшюндюрмей къоймагъанды. Эсирген тюбесин, хауле кёрсюн, гитчени, онгсузну кыйнагъан болсун, тиширыугъа табсыз сёлешген эшитсин – бу затланы барысына Гюргокъа тёзюб болмагъанды.

Джамагъатына, элине джарауну эм магъаналы затха санагъанды. Хар кюн сайын, аз, кёб болса да, бир ашхылыкъ этмесе, кёлюне чыртда джетмегенди.

Бир кюн Гюргокъа, адетича, танг аласы бла туруб, кёк эшегин да джерлеб, къургъакъ чымыртала алыб бир келейим деб, сыртха тебregenди. Эшеги аллында, кеси да аны ызындан сыртлыкъны ёрге таяныб барады. Бара барыб, джолну огъары джанында къара суучукъда кеси ишлеб джарашдыргъан тегенени къатында тохтайды.

Къарт, эшегин хансдан джол таба буруб, тегенени не болумда тургъанына къарайды. Тюбюнде ташларын джарашдыра, табсызыракъ кёрюб, бир-бирлерин ауушдура, алайда кёб тюрт-мюрт этеди. Сора, терекчикге такъгъан кружкасы бла къара суудан, алыб, эки-юч кере уртлайды. «Эх, асылуду туугъан джерими бу сууу! Ичигиз, джолоучула, ичигиз! Джуртугъузну чокъракъ сууу анагъызыны сютю кибики. Иннетигиз мунуча тап-таза болсун», — деб акъ сакъалын сылай, терен сагъышха киргенча, талай заманны турады. Эшегини окъугъанындан сагъайыб, бир кёлу бла белинден тутта, бири бла да таякъгъа таяна, ынгычхай-ынгычхай, ёрге къобады.

«Эй, къартлыкъ, энди олтургъан джеримден турургъа да кыйын бола тебregenди», — деб, тегенесини тюбюне, башына дагъыда бир кере кёз джетдириб, эшеги таба атлады.

Бир кесек замандан улоуна къургъакъ чымыртала джюклеб, ызына къайтады. Эшек джол кыйырлада ёсген чырпыла, чыгъанала бла джубана, алгъа кеси аллына барады. Гюргокъа да, артха къа-лыб, джолгъа арба, балас тюшюрген ташланы, кулдаланы бир джанына ата келеди. Алай бла юйюне джетеди...

Бюгюн, бюгюче да джолоучула Гюргокъаны тегенесини къаты бла озадыла, андан чокъракъ сууну суюб ичедиле. Къартны кружкасын къолгъа алгъанла аны юсюне, эртде, ол сау заманда ким эсе да джазгъан сёзлени къайтарыб-къайтарыб окъуйдула: «Кёб джаша, Гюргокъа, ашхы суунг барды. Кёб джаша...»

- 1. Джолоучула къартха не ючюн бюсюреу этедиле?
- 2. Гюргокъа ким эди? Аны къаллай халиси болгъанды? Ол эм магъаналы затханы санайды?
- 3. Иги адамны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?



Чалкъычыкъ

Эбзеланы Шахарбий

Алтын кюзде,
Колхоз тюзде,
Чалкъычыла чалалла.

Джерни джюгюн,
Джашил тюгюн
Дюрюлеге салалла.

Мен таблайма,
Хыршылайма
Чалкычыкыны ауузун.
Алама да
Тынгылайма,
Эштемисиз тауушун!

Кёз ачыгъыз,
Кёл ачыгъыз,
Ишни кьолгъа алайыкъ!
Ингирала,
Бичен чала,
Кёб дюрюле салайыкъ.

Кюн тийгинчи,
Ханс кюйгюнчю
Ойнатайыкъ санланы,

Заман кетсе,
Кёзюу джетсе,
Ач этмезбиз малланы.

Колхоз кызла
Чалкы ызда
Дюрюлени тырнайла.
Суу джетмезча,
Джел элтмезча,
Капналагъа быргъайла.

Биз аладан,
Капналадан,
Кьош гебенле къалайбыз.

Мийик-мийик,
Таула кибик,
Антауланы санайбыз.

- 1. Чалкы иги чалыр ючюн не этерге керекди?
- 2. Чалкычыла ишге къалай, не заманда чыгъадыла?
- 3. Джыр ишчилени неге чакъырады?
- 4. Бусагъатда чалкы чалыу асламысына машина кюч бла баргъанындан хапар айтыгъыз.
- 5. Джырны азбар этигиз.

Джур балачыкъ

Блимгъотланы Мунир

Буруш Сыртында танг джарый башлагъанды. Кьошланы алларында бирем-бирем адамла кымылдай тебрегендиле. Огъартын ургъан сууукъ аязчыкъ чалкычыланы джукъусурагъанларын терк огъуна кетереди.

— Тур. «Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз», — деб джашла, бир-бирин ашыкъдыра, ишге хазырланадыла.

— Ий марджа, джигитле, терк болугъуз, чыкъ кебгинчи бир-эки сермейик, — деб джыйынны тамадасы Хамид сыртлыкъны ёрге таяныб башлайды.



Джашла, чалкъыларын боюнларына атыб, Хамидни ызындан тири-тири атлаб, бир-бирине чам эте барадыла.

— Эй, Солманланы маджал джаш, артха нек къаласа, джылы орнунг эсинге тюшген болурму, алан? Къайтыб энтда бир кесекчик къалкъырмы эдинг? — деб джыйында къуру да хар кимни кёзюн ачыучу Мусса биягъы накъырданы джассы-джассы келтиреди.

— Алан, Мусса, джолда джукълаб бараса деб тура эдим, уяныб тура кёреме, — деб Солман улу да, джууаб излей хурджунуна уза-лыб къыйналмайды. Джашла ойнай-кюле, дюрю башына келиб, беш-къарышлагъа джануу этиб, Хамидни ызындан турналача тизилиб, эниш сюрем тартыб башладыла.

Кенг джауорунлу, узун сюекли Хамидни сингир къоллары чал-къыны сыйгенлерича ойнатадыла. Ол, аякъларын да кенгирек са-лыб, аллына бюгюлерек болуб, керилалгъанын керилиб, тартханы сайын дюрюге бирер кюлте джашил хансны къошады. Чала барыб, аллына тюбеген забаланы, тюблери бла къобарыб, бир джанына быр-

гъайды. Къыйын болса да, ишни эбин билген джашла, джыйын тамададан хазна артха къалмай, тири-тири къымылдайдыла. Джассы дюрюле, асламдан аслам болуб, сыртлыкъны башындан аягъына дери тюшедиле... Гокка хансланы ариу ийислери да къошулуб, эртденги тау хауада кёкюрекле эркин-эркин солуйдула.

Джыйын ючюнчю хыршысын башларгъа, Минги Тауну джакъларын джылтыратыб, кюнню таякълары тегерекге хурмет тегедиле. Къулакъ суучукъну бирча шууулдагъаны бла чалкъы тауушха чыпчыкъланы джарыкъ джырлары къошулады. Аргъы джанында кюнбетге къойланы джая келген къойчуну орайдасы къаяланы, къулакъланы зангырдатады.

— Алан, джашауну тутуругъу кюн кёреме, тау артындан кёзю къарагъанлай, хар неге джан салыб къояды. «Тынгылачыгъыз табигъатны уяныб келгенине», — деб Солман улу кюн таякъланы джылыуларын сезгенин билдиреди.

— Эй, хомух, белингми талгъанды, кюн джылыучукъгъа нек тынгылайса, ол къыздыра кетсе, биягъы сени салпыландырыр, — деб Мусса энтда джашланы харх этдирди. Джыйын тамада уа, чалкъысына кёзюую бла джаныу эте, ишге къызгъандан къызыб барады. Ол, джыйындан да бир-эки сажнаны алгъа бара, гатлешчикни къыйырындан киреди. Ханс белденди. Бираз кюч тийиб, Хамид энди алгъындан да гыртчыракъ сермейди. Иги керилиб тартханлай, аны чалкъысы, гъыжт деб бир затха тирелиб тохтайды. Араби, бу уа не болду эке деб къараса, баш джартысын да чалкъы юздюрюб алыб, бир джур балачыкъ тыпырдай тура. «Ай медет а!» — деб Хамид, тобукъланыб, джан бере башлагъан улакъчыкъны къойнуна къысды.

— Алан, Хамид, не болду? — деб джашла да олсагъатдан аны тегерегине басындыла. Улакъчыкъ, Хамидни къойнунда бир-эки да тыпырдаб, аякъчыкъларын созады, кесилмей къалгъан баш джартысында бир кёзчюю да ёмюрлюкге джумулады. Хамид, аны акъыртын дюрю юсуне салыб, бети-къуту кетиб, къатына олтурады. Бу хыянатсыз балачыкъны ёлтюрюб къойгъанына асыры бек къыйналгъандан, сёлешалмай, талай заманны армау болуб турады. Ол заманда анга къарагъан адам кёзлерини суудан толгъанын эслерик эди.

Джашла, тамаданы кыйналганын эслеб, джукъ айталмай, бушуулу болуб тынгылайдыла. Бир кесекден Хамид, джур балачыкыны юсюн ханс бла джабыб, чалкысын кюлуна алыб, дюрюсюне киреди. Алай а ол энди алгынча таукел сермееймайды, хаман алына кыраб, сескекли болуб чалады. Ханс ичинде джукъ кымылдагынча керюнесе, аны кюлу артына тартханча болады. Къалгын чалкычыла да, накъырдыны, чамны кююб, тамаданы бу тюрленюне уллу сейирсиниб, аны кеслерини соруулары бла ишден, этген сагъышындан да белмей, ингирге дери чалдыла.

Ашхам кырангы болганды. Кюш аллында отджагъаны терегине олтуруб, чалкычыла лахор этедиле. Шапа кыйнай тургын кыазанны башын ачыб кырагъаны сайын, хар кимни бурнуна эт ийис урады.

— Алан, Хамид, айыб этме, бир сорлугъум барды. Биз сени къаллай адам болганынгы сынар юсюн къалмагъанбыз. Ата джуртубузну фашист юзюкден кюруулауда этген джигитлигинги да билебиз. Анга ол кыдар аскер саугъаларынг шагъатлыкъ этедиле. Кысхача айтырга, этюрлюгюн, тирилинг болгын адамса. Ёзге бюгюн алай джумушакъ келлюлюк кылай этдинг? Аллай бир кыйналырга, ол джур балачыкыны неси бар эди? — деб сорады джыйынында джаш адамланы бири, Ахмат.

— Эй, Ахмат, алкын сен джашса. Нек кыйналдынг дейсе... Бир джыл мен Джамбот хариб бла Дорбунлу кюлакъда мал кышлата эдим. Сууукъ кечелени биринде, болгын борангылан эте, мен да отджагъада олтуруб, баш кыагъа тургынлай, бауда кюйла бир аман юркдюле. Кюлума шокну алыб, чартлаб эшикке чыгыб, малла таба мыллык атдым. Четенни бир джанына этиб, баугъа былай киргенлей, бир зат, юсюме чынгаб, сыртымдан салды. Ол ёшюню бла асыры бек ургындан, кюлумда шкогуму да тюшюрдю. Кыалын габрайымдан ётдюрюб тишлерин сол имбашыма илиндиргенинде, аны берю болганын билдим. Араби, кесимден бошатыб кюяргъамы башладым эке деб, белимде бычакъны сермеб алыб, кычырыкъ этиб, уралганымы урдум. Алай а берю, бычакъ киргенлей, имбашымы бошласа да, терк огъуна тишлерин чакъдыра, болганымы дуккуллаб тебреди. Не болса да болур деб, мен да бычакъ бла хыршыланым

талай кере сермедим. Сора джаныуарны санлары кыйылыб, юсюмден бир джанына сыбдырылды... Бөрү ол кече танг кесек заран салган эди. Алай а мен да кёл кенгдирир ючюн кыалмагъан эдим.

Эртденбла туруб кыарагъанымда, аны бычакъ бла сагалланмагъан джери кыалмагъан эди...

Да, ма алайды, Ахмат, джаным. Фашистге да бизни кыралгъа джыйын джанлыча чабхан эдиле. Ол себебден аланы кыыргъан сагъатыбызда бирибиз да джумушакълыкъ этмегенди. Халкыны алай ассы душманыны богъурдагъын тишлеринг бла юзсенг да, кёлюнге джетерик тюлдю.

Бу хыянатсыз улакъчыкыны уа джашауун алай табсыз юзгениме бек кыйналдым. Харибчик, дунияны джарыгъын джангы кёрген эди. Анасы да излей келлик болур...

- 1. Чалкычыла кыалай ишлейдиле?
- 2. Хамидни джюреги неге кыйналады?
- 3. Хамид кыаллай адамды?
- 4. Тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
- 5. Огъурлу джаныуарланы, табигъатны сакълауну юсюнден хапар айтыгъыз.



Сюйюнчланы Азамат

(1923)

Алтын къач

Кёзюу-кёзюу келелле
Джылны сейир чакълары,
Джерге бояу берелле
Джашил, къара, акъ, сары.

Ма келеди биз суйген,
Биз сакълагъан чомарт къач,
Багъалыды бу келген,
Сыйлы къонакыгъа кёз ач.

Кёк да окъа бёркчюгюн –
Кюнню джанбаш киеди,
Джылтыратса да кёзюн,
Джылыуун аз иеди.

Шош болдула къулакъда
Джарыкъ ауазлы суула.
Чапракъсыз бутакъда
Къызарадыла чумла.

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

Дамлы, ханслы джайлыкъдан
Малла элге къайталла.
Урунганла байлыкъдан
Къууанч хапар айталла.

Тау башлагъа, сыртлагъа
Чагъылалла тубанла.
Башха джылы джуртлагъа
Учадыла турнала.

Биз джигерча ишлейик,
Джараб хар не джумушха.
Хазырланыб тюбейик
Джыл къартына – чал кышха.

- 1. Автор къачны багъалы нек кёреди?
- 2. Къачда не ишле этиледиле?
- 3. Кышха адамла къалай тюберге керекдиле?
- 4. Назмуда табигъатны юсюнден не айтылады?

ЭПИТЕТ

Тилни кесгин ангылатхан амалланы бириди эпитет. Эпитет «кьошакъ» деген грек сёзден чыкъгъанды. Адамны, затны, ишни бир шартын суратлау сыфат бла кёргюзген амалыды тилни.

Эпитетни сыфатланы тюрсюнлерин ачыкълагъан сёзле бла къа-тышдырыргъа джарамайды. Юлгю: акъ тишле – инджи тишле, джу-мушакъ къар – мамукъ къар.

«Къач» деген назмуда чомарт къач, алтын сабан, джарыкъ ауазлы суула, чал кзыш деген сёз къурамлада чомарт, алтын, джарыкъ ауазлы, чал деген суратлау сёзле эпитетледиле.

- Сиз окъугъан чыгъармалада эпитетлени табыб, юлгюле келтиригиз.

Карачаевск – шохлукъ шахар

(Джыр)



Босагъангда таулу къыз,
Берген киби́к джюрегин,
Алгъыш аякъны алыб,
Узатады билегин.

Тёрт джанынгда къаяла,
Нартла киби́к сюелиб,
Къарайдыла къууана,
Къарнашлыкъгъа къаш кериб.

Припев:

Карачаевск – тау шахар,
Ачыкъ болуб джюрегинг,
Чакъырады шохланы
Сени шохлукъ билегинг.

Тау шахарым – шохлукъну
Бузулмазлыкъ къаласы,
Тау башладан баш болсун
Адетлеринг, намысынг.

Урунганны саугъасы –
Сени тепсинг – берекет,
Сен шохлукъну къаласы,
Туздамынгдан тигим эт!

Карачаевск – тау шахар,
Ачыкъ болуб джюрегинг,
Чакъырады шохланы
Сени шохлукъ билегинг.

● 1. Назмуда миллет шохлукъну темасы къалай ачыкъланады? Ол тизгинлени табыгъыз.

2. Карачаевскеде таулу къызны алгъыш аякъ бла скульптурасы нени белгилейди?

3. Урунууну юсюнден не айтылады, келген къонакълагъа къалай тюберге керек болады?

4. Джырны, азбар этиб, джырлагъыз.

Къобанны джыры

Хапчаланы Маммет

Сюйген Къобаным,
Эй, деу Къобаным,
Джериме келбет саласа.
Гузаба болуб,
Бир-бирде солуб,
Азау тенгизге бараса.

Сюйген Кобаным,
Эй, деу Къобаным,
Ёзенинг саулай байлыкъды.

Кюзгючад къойнунг,
Гоккалы бойнунг
Берекет берген джайлыкъды.

Сюйген Къобаным,
Эй, деу Къобаным,
Юлгюлюд сени джюрюшюнг.
Таулуну насыб,
Турурча басыб,
Джумуш этесе ёмюрюнг.

Сюйген Къобаным,
Эй, деу Къобаным,
Салыннганд сениге джангы джол.
Къаяны чачыб,
Тюзлени ачыб,
Ишлегенд тулпар берчли къол.

Сюйген Къобаным,
Эй, деу Къобаным,
Бой салыб джангы джорукъгъа.
Узакъ джерледе,
Чёгюб төрледе,
Алгъыш этесе шохлукъгъа.

- 1. Къобан сууну джамагъатха джумушу къалай суратланады?
- 2. Каналны юсюнден не айтылады?
- 3. Къобан суу баргъан джеринде къайсы тенгизге къошулады?

Къач

Узунбоюн турнала,
Кёк мийикде тизилиб,
Таудан аууб баралла,
Къач келгенин билдириб.

Бош джелчикге тѣзмейин,
Тюшедиле чапракъла.
Кюнден джылыу джетмейин,
Бузлайдыла суучукъла.

Джашил сыртла, тюрлениб,
Сары дарий кийгелле.
Джайлыкъладан, семириб,
Малла къайтыб келгелле.

Къалын къара булутла,
Тубан джауумгъа айланыб,
Джерге джууукъ баралла,
Къыппа-къыппа чулгъаныб.

Артха къалмай битимле
Джыйылгъалла бир къолдан.
Къаланнгалла биченле
Узакъ бармай хар джолдан.

Джыл айланыб кѣзююню
Алгъандыла къач айла.
Эллиле да кыш кюнню,
Баш бегите, сакълайла.

Биджиланы Асхат

(1900—1958)



Къыш

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай, къач кетди,
Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъ, мычымай джетди.

Тонла кийиб, акъмыйыкъны
Хар ким аллына бардыла.
«Ой, хош келдинг, келдинг эсе!»—
Деб маллагъа аш салдыла.

«Келдинг эсе, не этейим», — деб
Джер да акъ кебинин кийди.
Къобан суу да, къапчыкъ ишлеб.
Къышхы межямына кирди.

Таула да, шекер башлача,
Чыммакъ агъарыб туралла.

Кийикле да тау башладан
Ёзен ичлеге агъалла.

Ашыкъмагъыз, ууакъ-ууакъ
Боранлай, сууукъ къыш кетер,
Джап-джашил атына миниб,
Ууакъ төртгюллей, джаз джетер.

- 1. Кесигизни сёзлеригиз бла назмуну хапарын айтыгъыз.
- 2. Тилни суратлау мадарларын табыгъыз.
- 3. Назмуну кёуралгъанын (ёлчесин, строфасын, рифмасын) айырыгъыз.
- 4. Назмуну азбар этигиз.

Боран

Боран буруб, боранлаб,
Ёрге-энишге чабады,
Джанлы кёйну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.

Къар да, борандан къоркъуб,
Ышыкълагъа къысылад.
Ууакъ-ууакъ джыйыла,
Аны арты кюрт болад.

Юйге кёнакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди,
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди.

Ол, кёнакъбайсыз къалса,
Оджакъ, эшик сынайды,
Тыгъырыкъда, орамда
Былай айтыб джырлайды:

«Мен боранма, къыш бийме,
Баш бошлукъну сюеме.
Сыртды мени сюйген джерим,

Мен джырлайма – джарыкъды кѣлюм,
Джаз тыймаса, мени аллымы,
Сау кѡймазем бир кѡанлымы».

- 1. Тенгешдириуню табыгъыз.
- 2. Джансыз затла джаны болгъанча айтылгъан джерлерин окъугъуз.
- 3. Назмуну азбар этигиз.

БЕТЛЕНДИРИУ

Джазыучула табигъатны суратлагъан заманда бетлендириу бла кѣб хайырланадыла. Ала джылны чакъларын, кюнню, айны, джерни, чегетни, джелни, д. а. к. затланы джаны болгъанлача кѣргюзедиле.

Сѣз ючюн, Биджиланы Асхат «Къыш» деген назмуда къышны акъ мыйыкълы адамча, джазны джашил атлыча суратлайды. «Боран» деген назмуда боранны джаны болгъанча, «боран сюрюб барады», «къар да, борандан кѡоркъуб, ышыкълагъа кѡысылад», — дейди.

Джансыз затланы, не табигъатны тюрлениулерин джанлы затлача кѣргюзюуге бетлендириу дейдиле.



Ёртенланы Азрет

(1907—1955)

Уучула

— Къар терен, ай джарыкъ,
Джарыкъ ышаннга-джарарыкъ,
А марджа, уугъа чыгъарыкъ?

— Да... болмаса уа атарыкъ?
— Бир да къайгъырма аны ючюн сен,
Керек затны къурадым мен,
Дженгил бол, алан, кий чабыр!
— Ой, ашыкъдырмачы, сабыр!
— Бир къаралды кёрдюм-обур.
— Ол къабырды, тели, къабыр!

Бирини асыры ичи суймей,
Бири да къадалыб иймей,
Бири чабады, аякълары ташха тиймей,
Бири да джунчуб, табанын да иги киймей,
Не болса да кетдиле,
Чаууллагъа джетдиле.

— Майна къоян! Майна къоян!
Джукъунг келиб турма да, уян!
Сен тели кёреме, баям!
Хайда-хайда, ызындан таян!
— Огъай... Бери айланыб келеди,
Марджа, бугъун, бизни кёреди!
Талада да эки ит юреди!
Огъесе адаммы сюреди?

— Къояннга тюл, къушха ушайды,
Майна кзулакъгъа ташайды.
— Къайгъырма, ол ханс ашайды,
Чырпы тёбеледе джашайды!

Къоркъма, биз аны табарбыз,
Ол къачса, биз да чабарбыз,
Таб тюшсе, тарх деб атарбыз,



Аны эшикчигин джабарбыз,
Этин бишириб кѣабарбыз,
Терисин элтиб сатарбыз!

— Хайда, чабышыб барайыкъ,
Джатхан джерине кѣарайыкъ,
Тамам кѣзюнден урайыкъ,
Биз да аллай бирге джарайыкъ!

Бир заманда кѣоян туруб,
Джюрекчиги тебиб, уруб,
Кѣуйрукъчугъун гланч буруб,
Кетди, чегетде кѣутулуб.

«Уугъа тебресенг, бек тойма,
Джор талмай, намыс джойма», —
Деенг, ма энди табсанг кѣойма! —

Деб, ёпкелеб бир-бирине,
Джарлада абына, сюрюне,
Ай да батаргъа аз кѣрюне,
Кѣайтдыла была да юйлерине.

- 1. Уугъа баргъанла кѣалай хазырланыргъа керекдиле?
- 2. Назмуну рольла бла окъугъуз.
- 3. Кесигизни сѣзлеригиз бла хапарын айтыгъыз.
- 4. Кийик джаныуарланы юсюнден уучуланы хапарларын джыйыгъыз, сочинение джазыгъыз.

ДИАЛОГ

Диалог (грек сѣзден) — эки неда талай адамны сѣлешиюу.

«Уучула» деген назмуда диалогну, авторну сѣзлерин табыгъыз.

Хубийланы Осман (1918)



Къартны анты

Талай джылны мындан алгъа, ишим болуб, Нарсанагъа атландым. Элкъушну туурасында атымы бойнунда акъ кѣмюклерин кѣрюб, асыры ашыкъгъанымы эследим. Кюн батаргъа кѣб къалмагъанды. Джайны исси тылпыуун тѣбенниги аязчыкъ сериуюн тарайды. Къаратору гѣбел алаша, ауузлукъну чайнай, бойнун узатыб, джолджанында алысыннга узалады. Андан тюшюб, джюгенинден тутуб, талачыкъда отлата тургъанлайыма ызымдан бир атлы джетди. Ол, саламлашыб, кѣзюме джити къарады. Болушлугъуму да излей, ол эрлай тюшюб, атыны айылларын бошлады, ауузлукъун алды. Аты сукъланырча тюл эди. Салпыкъулакъ сары байталчыкъ, адам ышаныб узакъ джолоучу болурча кѣрюнмейди. Къарт, къатыма келиб, хансха бауурундан джатды. Сѣзню неден башларгъа билмей къыйналгъанымы эслеб:

— Къайрыса, ашхы улан? — деб сорду. Хапарымы айтдым. Илеш къартчыкъ, бла сѣзге кириб тургъанлайыма, кюнню кѣзю ташайды. Атла, бираз асыу алыб, терлери кебгенлей, экибиз да джолгъа чыкъдыкъ.

— Нарсанада бир-эки кюнню турлукъ болурма, джашым ауруб джатады. Азыкъчыкъ алыб барама, — деб нѣгерим атына къамчини джетдирди.



Кюн Минги Тауну төппесинден батханлай, ёзенни тубанчыкъ басыб, кёзге тюртгенни кёрмезча болду. Алашам, хар къаралды эс-легени сайын бурну бла сызгырыб, тиш туруб, юркую тебреди. Атны джалындан къадалгъанымы эслеб:

— Къарнашчыгъым, ауузлугъун бошла да къой, ол джукъгъа кетерик тюрдю. Тайлыгъындан тюз юрете билмеген кёреме... Ат дегенинг акъыллы хайуанды, адамны къоркъгъанын билиб къояды, — дегенин мени ючюн айтханнга санадым.

— Мен да джаш заманымда бир къызбай эдим, — деб ол атына къамчини джетдиргенлей, атларыбыз тенглешиб, ёзенгилери бир-бирине тийиб, тунакы зынгырдадыла. Къарт мени сёзге къошулурму изледи, алай а сёз нёгерлик эталмадым. Ол, къанджыгъасында джамчысын тешиб, юсюне къаблай:

— Джигит, ат джолоучуну къанатыды. Сени джауунгу да минген аты топал болгъа эди... — деб, неге эсе да сагъышланыб, сёзю

эшилмей тохтады. Дагъыда мычымай, къартчыкъны тауушу биягъынлай ачыкъ чыкъды.

— Сен джашса, алкъын джашаудан хапарсызса... Бурну бла сызгъырыб, атынгы хар лыппырдан, хар забадан юргенин кърмеймисе?.. Ол къоркъуб, сескекли болуб этеди алай... Инсанны да бир башхасы джокъду. Мен кёзюм бла кърген затны айтайым:

— Эртде, мен былай сени кемингде болур эдим, кюз аллы бла къошдан узакъ джары джолоучу болдум. Биягъы мени Аллах къаргъагъан болур эди... джолум болмады. Кёпюрге киргенлей, атым къоркъуб юркдю да, бир туягъын кёпюрю тешигине бегиндирди. Бутундан тартыб, кючден бла бутдан чыгъардым, алай а не келсин, ауур асхаб, бойнун созуб, адамча ахсыныб, азабымы берди. Хатерин этмей, къамчини сюртсем, аллына абын сюрюн эте, ууакъ тепчилдейди. Алай эте бир терен ёзеннге кирдим. Атым, къарыуун тауусуб, атлаялмай тохтады. Барлыкъ джериме джыялмазлыгъына ажымсыз болуб, кече къалыр джерими къайгъысын эте, бир къарангы къулакъгъа бурулдум. Кирсенг, аллайгъа кир... эски стауатда джылан джырмаш бир къалын мурсагъа, атны ташайтхан балдыргъан къауралагъа келдим да къалдым... Къайсы джанына чыгъаргъа билмей, къамчи бла кесиме джол айырыб бара тургъанлай, чачылгъан баучукъгъа тюртюлдюм. Эки джаным кёкге джете мийик тауладыла.

Терен ёзенни ичинде атымы аякъ тауушундан, ёшюнюнде сокъур чибинлени сермерге узалгъаны сайын ауузлугъуну зынгырдагъанындан сора джукъ эшилмейди. Тилли джашамагъан джерге келиб къалдым кёреме деб, тюзюн айтайым... асыры къоркъдум деб да билмейме... ёзге, бироз къайгъылы болдум. Огъай, сен джангыз тюлсе дегенча, кече чегет бауурдан бир къанатлыны сызгъыргъаны ачыкъ эшилди. Боллугъу бирди деб, секириб тюшюб, атыма юч аякълы кишенни салыб, от тамызыр къайгъылы болдум. Терен хансны ичинде талай джаркъа, чирик дюккюч табдым. Стауатны тебен джанында, ёзенчикни эркининде от этиб башладым.

Джаркъадан сыдыргъан тоз къабугъум къараб-къарагъынчы чыр-чыр-чыр-чыр деб джаныб тебреди.

Арабин, бу хапарны къарт мени сейирсиндирирге дебми айта тургъанлыгъыды, деб дженгил бошарын излегенча: «Сора уа», — деб къысха сордум. Алай болгъанлыкъгъа, ол, хапаргъа къызыб баргъан болмаса, мени къайгъылы тюлдю.

— Тоз к̑абук̑ла джук̑ланганлай, мылы тартхан чирик отунла, тютюн этиб тург̑ан болмаса, джанарг̑а унамай, мени иги к̑ыйнадыла. К̑ӕзлериме тютюн кириб, чыдаялмай, к̑ызсала – джанарла деб, артыма кетиб, к̑абырг̑амдан таяныб, саг̑ышланыб, сескекле не тург̑анлай, мен от тамызг̑ан джерде бир узун ак̑ ауангыны эследим. К̑ӕзлериме ийнанмай, даг̑ыда к̑арадым. Мийиклиги тереклени башына джете, ак̑ кийимли ауангы ак̑ырын к̑ымылдаг̑анын к̑ӕрдюм. Бутларым к̑ыйылдыла, бетими джабдым, санларымдан джан кетди.

— Сыбхан Аллах..., сени кючюнг уллуду, кечмеклик тилейме!.. – деб шашарг̑а тебегенлей, «ак̑ джинле» деб эште туруучум шарк̑ деб эсеме тюшдю. Сора былай эсими джыярак̑ этиб, дуа ок̑ург̑а кюрешдим. Ай, джаратхан Аллах, кесинг бир джазык̑сынмак̑лык̑ сал манга... – деб, башымы да к̑ӕлтюрмегенлей, ак̑ырын, ёзен таба айланыб, бир к̑ӕзюмю к̑ыйыры бла к̑арадым. Ой, сени к̑анлынга да меннге келген келсин... Ак̑ чепкенини этеклери силкине, джин тюз к̑атыма джетиб келе турады... Айыб этер с̑ӕзюнгю айтайым, к̑арнашчыг̑ым: баш тюклерим ёрге к̑обдула, к̑ычырык̑ этерге к̑орк̑г̑ан этеме... к̑ычырсам да, ким эштирикди... Бир кесекге неми да билмей к̑алдым. Эс ташлаг̑аныма к̑ара, ак̑ джинни тиширыу болг̑анын к̑ӕрдюм, бетине уа к̑араялмадым.

— Сора тиширыу болг̑анын к̑алай билдинг да? — деб к̑артны ауузуна чабханымы кеч эсгердим.

— Ай, алан, айта турама да, нечик ангыламайса, ак̑ чепкенинден билдим.

— Джин юсюме келиб к̑алырг̑а башлаг̑анын к̑ӕрӕб, «ёлеме да ёлеме, сора к̑анымы алыб ёлейим» — деб, джанымдан кезлигими чыг̑ардым. «Аллах, сен болуш», — деб секириб к̑обуб, арам-к̑а-рам этмей, буту табасын сермедим. Алай а, не келсин, к̑олум джук̑г̑а тийди деб билмедим. К̑ызыб тург̑ан отунла олсаг̑атдан дюр деб джандыла. Т̑егерегим кюнча джарыды. Иги эс джыйыб, «арабин, бияг̑ы юсюме сюелиб тура болурму» деб ёрге к̑араг̑анымда, ак̑ тютюн бир ёзек болуб бурулуб, к̑ӕкге чыг̑ыб бара тура эди... Кечеги аязчык̑ тютюнню сюргени джин келе тург̑анча к̑ӕрӕнген эди.

Э-э, к̑арнашчыг̑ым, джашай барсанг, к̑ӕрмезлигинг джок̑ду... «К̑ызбай экили к̑ӕрӕр» деб, аны ючюн айта болурла. Ийлык̑г̑ан-

дан бу хапарымы хоншуларыма да айтмагъан эдим... Ол кече мен... не джиннге, не алмастыгъа, не шайтаннга ийнанмазгъа ант этгенме. Андан бери ала бары да мени кёзюмден тас болдула, — деб, къарт кюлюмсюреб, махтанганча, таукел сёлешди.

Джол къоратыугъа сёзча болушхан джокъду деб, керти айтадыла.

Джулдузла джукъара башларгъа биз Нарсанагъа джыйылдыкъ.

- 1. Атны юсюнден не сёлешди къарт?
- 2. Кесини джаш заманында хапарны джолоучу нёгерине нек айтханды?
- 3. Джаш заманында неден, нек къоркъгъанды?
- 4. Къаллай ант этгенди?

Эринчек

— Эринчек, былай келчи! — деб, табчаннга таяныб тургъанлай, атам таууш этди. Мен сейирсиниб джан-джаныма къарадым, киши адам кёрмедим. Тамада къарнашчыгъым — Анзор, гитче эгешчигим — Шамший, сёзню кимге айтханын билмей, кёзлерин джандырыб, бир-бирине къарайдыла.

— Атам, джукъму айта эдинг? Кимни чакъыраса, огъесе мени къулагъымамы келеди таууш? — деб сордум.

— Эринчек, мен санга айта шойма да! Нек сакълатаса? — деб, атам кычырыгъы бла бизни илгендирди.

— Анзор, санга айта болурму, бар, — дедим.

— Сора меннге нек айтады... Шамшият, барчы, сени чакъырады, — деди ол ышарыб, ойнары келгенин билдире. Анам хоншуларыбызгъа олтурургъа кетгенди.

— Атам, юйде башха адам джокъду. «Эринчегинг» кимди? Билмейбиз, — дедим...

— Сеннге айтама. Сен тургъанлай, эринчеклик кимге джете-рикди! — дегенинде, джаныма джетди. Атама къараб, джукъ айталмай, ёрге къобуб, къатына бардым. Дыф демей, баш энишге къарадым. Джаныма тиймей не этсин, беишни ким сюеди. Ма, школда тёрт джылны окъуйма, бир кере да орнумда къалмагъанма. Эртден-бла анам «къоб» дегенлей, сагъатдан кёб мычый болмазма. Суугъа

бар десе да, мен даулашыб кюрешмейме. Сора ол бедишге тынгы-лабмы к'аллык' эдим?

— Атам, мен эринчек тюлме. Анзор бла Шамшиятны менден тириликлери неди?! Анзор тамада болг'анлык'г'а, менденми тири-ди? Шамшият а, к'онак' келсе, саламлаша да билмейди. Сен айтхан джумушха мен бармай к'ачан к'алг'анма? — деб, джаныма тийге-нин билдирдим.

— Джаншай турма да, чаб, анангы чак'ыр да кел. Мен ашы-г'ама, к'ошха кетерикме, — деди атам. Анам к'айры барг'анын меннге айтмаг'анды. Кимни юйюнде болг'анын мен к'айдан би-лейим... Мен саг'ышха кирдим.

— Атам, к'айры кетгенин мен билмейме, — дедим. Атамы бети тюрленди.

— Терк бол! — деб к'ыджырады. Шамшият да, Анзор да, ол-тург'ан орунларындан ёрге к'обмай, кеслерин ышарта турадыла. Не джашырыу, меннге ачыу болду. Чыдаялмай:

— Анзор, эшитемисе айтханын! — деб к'ычырдым. Ол кюлюб, меннге к'арады.

— Эшите турама, сёлешдирме да, бар, — деди даг'ыда.

— Сен менден эсе уллуса, сен бир барсанг а. Артык' мени энчи атаммыды? — дегенлейиме, атамы, гузаба к'обуб, мени таба тебреге-нин эследим.

— «Аман сюрюучю таяк' да табар, к'ой да берир» дейдиле. Мен сени сыртынгдан к'айиш к'обарайым да, — деген сёзлерин эшите, юйден к'ачыб чык'дым. Мени насыбыма, анам келе тург'анына тюбедим.

— Хызыр, бала, былай гузаба джюрюучю к'ачан болг'анса? К'а-тынга джетгинчи таныялмай тург'анма, — дегенинде, бираз уллу кёллюрек болдум.

Мен анамдан хыны сёз эшитмегенме. Ол мени айырыб бек суй-генин билеме. К'ылык' этсем да, джумушуна барырг'а эринсем да, «аны адам айтыб да эшитмесин» дейди да к'ояды. Ол сёзле-ючюн а мени нем к'орайды? Тюзю, бу кёзюуде ауузундан чык'г'ан сёзню джерге тюшмезин бек сюеди. «Бар, марджа, джашчык'», «Дженгил келсенг, бир зат берликме», «Ай аперим сеннге, киши алай этеди», — деб, джумушуна иерик болса, джумушак' сёлешиу-

чен эди. Атамы тюрленнгенин кёре турама. «Терк бол!», «Мен кимге айтама!», «Джаншама да, бар!» — деб кычырса, таб кюл бояргъамы башлагъанды деб, аягъым басханны кёзюм танымай, юден абын-сююн эте чыгъама.

Атам керти да ашыгъа кёре эдим, арбазда атын джерлеб, джамчысын къанджыгъасына кыса тура эди.

— Балам, джаным, сенден алда ёлейим, тюкен этилиб къалады, иги джашча, бар, атанг малчылагъа кюрулай бармасын, — деб, кёкюрегинден бочхасын ала тебрегенлей, не айтырын билдим.

— Огъай, анам, былайда телиле джокъдула. Сени чакъырыргъа да мен келгенме, тюкеннге да мен чабаргъамы керекме... Анзорну аякъларына не болгъанды? Анзоргъа айтайым; ол барсын, — деб юйге чабаргъа тебрегенлейиме, атам башын булгъады. Терен ахсыныб:

— Бу былай эринчек кимге ушаб болгъанды?.. Мен кюшдан бошамай, сен да муну кеси айтханнга бошлаб, джоюб кюйгъанбыз, — деди атам. Атына къамчини джетдиргенинде, мени джумушха ие турмазлыкъларын таныб, кёл басдым. Атам юйде болмаса, анам мени бла асыры кюрешмейди. Айтханын онгсунмагъанымы кёзюмден-къашымдан таныб, сёзюм тереннге иймейди.

Оюн неди десенг, энди шо аман Анзор да меннге оноу этиб тебрегенди. Атамы хынысын эшитгенлей, къаныкыгъанды да къалгъанды. Бир кюн къарачай тилден, джазмадан юйге берген ишлерин джазыб, тетрадымы джаба тебрегенлейиме, Анзор къатыма келиб сюелди.

— Къайда, бери ашчы, бир кёрейим, — дегенинде, бурнума ургъанча, ачыу болду. Алай а ол, менден уллу болгъаны себебли, кючлюдю. Мен анга не этерикме?.. Кёз джетдиргенлей, меннге джити къараб:

— Тохта, муну дерсге алыбмы барлыкъса... Бу халатларынгы эслемеймисе?.. Былагъа уа мерекебни нек тёкгенсе?.. Бусагъатдан джангыдан джаз, — деб, устазча, меннге буйрукъ этерге кюрешди.

— Ол сени ишинг тюлдю. Сен огъай эсенг, меннге анам да джукъ айтмайды, — деб, тетрадымы джабыб, эрлай школгъа кетдим. Устазыбыз къарай келиб, тетрадымы кюлумдан алыб, бютёу классха кёргюздю. Биргеме олтуруб тургъандан башлаб, мени хыликке этгенча

кюлдюле. Къызыл карандаш бла, бетини джартысын толтуруб, «I» салды.

— Джангыдан нек джазмагъанса? — деб, меннге хыны къарады.

— Сора аллай бирни джангыдан джазгъынчы... — деб тургъанлай, устаз ачыуланым, ол бетни тюбуне «Эринчек» деб джазды.

— Былайдан бир чыгъайым ансы, мен бу тетрадны дуккул-джурун этерме, — деб турама. Алай а, дерсле бошалгъанларында, унутдум да къойдум. Юйге келиб, ашай тургъанлайыма, Анзор сумкамдан болгъанны къотаргъанын билдим. Мен къобхунчу ол тетрадны ичин ачыб, сейирсиниб, кёзлерин джандыра келиб, харх этиб кюлдю.

— Къалайса?! «Эринчек» десек, кесинги отха ата эдинг да, энди ким болгъанынги билдингми? — деб, табалагъанча, кёл кенгдирди.

Ачюдан мен не этерге билмей тургъанлай, Шамшият да кюлюмсюреди.

— Шо мени джаууму сен хыликке этгин!.. Меннге кюлме да, бетинги джууа бил, чакъмакъ! — деб, эки джаягъын къыздырдым. Анзор билегимден тартыб айырды. Школда, юйде да «Эринчек» — деб башымы ёрге тутурмайдыла. Ол сёзню эшитмезге табсам, джерни джети къатына ётер эдим.

Бир кюн анам Анзорну имбашына къолун салыб, джалынганча:

— Бала, шхуур этерге суу ал да келсенг а. Челеклени белинден бир да боллукъду, — дегенинде, алагъа ачугъа эрлай челекге чабдым. Анзор джетиб къолумдан сыйырады деб къоркъгъанлай. Суугъа джетдим. Челекни толтуруб, ызыма айландым. Чайкъалыб тегюлгени кёнчегими джибитиб, юйге джетдим. Анам, эки кёжон менден алмай, ёрге къобду.

— Толу челеклени къалай келтирдинг?.. Джугъунгу аурутсанг, не этерик эдинг, — деб къайгъылы болду. Мени бир джангыз джерчигим да аурумайды. Энтда бир джумуш айтса, чабханлай барыргъа ашыкъдым. Хыликке этиучю Анзор бла Шамшият энди, ауузларында къууут джуммакълары болгъанча, сёз айталмайдыла. Аны кёргенимде, джюрегиме къалай эсе да бир эришмеклик келди.

— Тохтагъыз, ашыкъмагъыз!.. Эринчек бла ким болгъанымы мен сизге танытмасам, адам тюлме, — деб, дерсиме олтурдум. «Бы-

лай этсенг, менден насыблы ким болур», — деб, анамы джыламсырагъаны бюгюн да эсимден кетмейди.

- 1. Юйюрге бала ата бла ананы къачын къалай кёрюрге керекди?
- 2. Тамада бла кичи бири бирин къалай сыйларгъа керекди?
- 3. «Ариу сёзде ауруу джокъ», «Уллуну айтханын этмеген уллаймаз» деген нарт сёзлени магъанасын ачыкълагъыз.

Джигер къолла

Суйюнчланы Азамат

Къарачай тиширыула миллетни иги адетлерин: адамлыкъны, адеб-намысны, урунууда джигерликни сакълагъанлары, юйдегиде къайгъырыулары Къарачайны тарихинден белгилидиле. Аллай белгили тиширыулары бири Къобанланы Нузула болгъанды. Ол кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде гитчеликден иги халиге юренгенди. Нузула 1928 джылда Хурзукда туугъанды. Эл школда окъугъанды.

1943 джылда, къарачайлылары Азиягъа кёчюрген кыйын джылда, анга 15 джыл болгъанды. Юйдегилери бла Джамбул областда джашагъандыла. Урунуу джашауну тутуругъу болгъанын ол эртде сезгенди, къолун ишден айырмай, шекер чюгюндюр ёсдюрген совхозда онджети джыллыкъ кызычыкъ звеногъа башчылыкъ этгенди.

1947 джылда план бла хар гектардан 270 центнерни орнуна аны звеносу 823 центнер чюгюндюр битим джыйгъанды. Нузулагъа 20 джыл да толгъунчу Урунуу Джигити деген сыйлы ат берилгенди, ол «Оракъ бла чёгюч» деген алтын медаль бла саугъаланганды.

Нузула Азияда туугъан халкыны кыйын болумуна да джюреги бла, ангысы бла да къайгъырыб, анга эркинлик излеген алчы адамла бла джамагъат ишлеге да кёшулгъанды.



1956 джылда акъыллы тиширыу къарачай делегацияны биргесине Москвагъа правительствогъа барыб, къарачайлыланы туугъан джуртларына къайтарыргъа кюрешгенлени бири болгъанды.

1957 джылдан бери Нузула Къарачай шахарда промкомбинатда кийим тигиучу уста болгъанды. Ол къазауатдан къайытхан джигит аскерчи Гюрджюланы Таубий бла бир юй болуб, толу юйдеги ёсдюргенди.

Аны керти адамлыгъы, халаллыгъы, джигерлиги джаш тёлуге джарыкъ юлгюдю. Ол 1980 джыл ауушханды.

Бу назму Къобанланы Нузуланы юсюнден джазылгъанды.

Къазахстанда, тебси кибик, дангыл тюз,
Топурагъы суусаб болуб джаз, джай, кюз,
Тутуш битген джангыз сары чыгъана,
Болмай андан халкъгъа хайыр-магъана.

Бу кенг сыртны келиб кёрдю таулу къыз:
«Къоймам, — деди — муну зыраф, хайырсыз».
Быллай джерни хорларгъа деб, къаст этди,
Чыгъананы ол, сюрдюрюб, тас этди.

Ол ишине кёлю бла къадалыб,
Илпин къазыб, талай кере суу салыб,
Толтурургъа джюрегинде бичимин,
Бёлек джылны сынаб кёрдю битимин.

Исси кюнде ёрге этиб дженглерин,
Бирлешдириб звенода тенглерин,
Джер семиртиб, къараб сабан ызына,
Саз топракъдан шекер этди Нузула.

Таулу къызны эки кёолу-сары алтын,
Джашил тенгиз этди, халал уруна,
Алтын джулдуз джарытады сыфатын,
Джюз-минг махтау Къарачайны къызына.

1957 дж.

- 1. Хапарда таулу тиширыуну къаллай шартлары суратланадыла?
- 2. Назмуда тилни кесгин мадарларын ачыкълагъыз.
- 3. Нузуланы сыфатын кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

Боташланы
Абидат
(1902—1982)



Биринчи къуш

Биринчи къуш, алгъышлайбыз ишинги!
Быллай таукел, сейир джетишиминги,
Биринчи учуу сени бла башланады,
Бюгюн халкъым сени бла махтанады.

Бютеу джер джюзюнде болгъан миллетден
Быллай сейир учуу алкъын чыкъмагъанды.
Гагаринни таукеллиги кишиде,
Бир адамда мынга дери болмагъанды.

Юрий, сеннге кёбле, эшиклерин ачыб,
— Келгён джигит бу не затды? — дейдиле.
Ай да, Кюн да сейирсиниб къарайла:
«Биринчи къонакъ», — деб салам бередице.

- 1. Назмугъа «Биринчи къуш» деб нек аталгъанды?
- 2. Космосну тинтиуну халкъ мюлкню ёсдюрюуде къаллай магъанасы барды?
- 3. Космонавтланы юсюнден билген хапарыгъызыны айтыгъыз.



Бостанланы
Хасан
(1904—1942)

Бизни таула

Биз джашагъан тау джерле
Мелхумдула байлыкъдан,
Сырты, кьоолу таулары
Толудула джайлыкъдан.

Ол таулада кюрюрге
Сюрюу-сюрюу маллары,
Ариу битген сюзюлюб,
Назылары, таллары.

Ол таулада кюрюрге
Шоркъулдагъан суулары,
Джитилеге таяныб
Мараллары, буулары.

Ол таулада кюрюрге
Къанга-къанга бузлары,
Чыртда инсан ётмеген
Бек терен бугъойлары.

Ол таулада кюрюрге
Джитилени-чатлары,
Этеклери табада
Кёмюр чыкъгъан къатлары.

Ол таулада кюрюрге.
Тюрлю-тюрлю ёзекле.
Мюлкге къарыу-кюч берген
Алтын, кюмюш кесекле.

Ёзенлери, чатлары
Айырылыб башхады,
Сора къая джерлери
Джукъ битмеген къашхады.

Бу таулары ичлери
Хар байлыкъны анасыд,
Ичиндеги халкълары
Малчылыкъны къаласыд.



Сагъыш этиб къарасанг,
Кёбдю аланы байлыгъы:
Бийчесынла, Маркъала
Малчылыкъны джайлыгъыд.

Ол тауланы ичинде
Рудник, шахта кёрюрсе,
Социалист таулагъа
Тамам кёлню берирсе.

Ол тауланы хауасы
Сакъатлагъа джарайды,
Тюрлю гара суулары
Этеклерин тарайды.

Бу тауланы этегинде
Джангы шахар джасанад,
Къууанч.болуб джашауу,
Ёседи. Аллына барад.

● 1. Тауланы ариулугъуну, джер байлыкъланы, таза хауаны юсюнден айтылгъан тизгинлени окъугъуз.

2. «Бизни таула» деб боялу сурат салыгъыз.

3. Назмуну азбар этигиз.

Гокка хансчыкъ

Ол ариу ёсген бусакъ терекчик
Тамырын терен ийгенди.
Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ да
Ариу кийимин кийгенди.

Чегетден чыгъыб, бал чибинчик да
Къанатчыкъларын къагъады,
Гокка хансчыкъдан алгъан азыгъын
Артмакъчыкъ этиб тагъады.

Тюрлю оюулу ол гокка хансчыкъ
Джарытыб кёзге тиеди,
Кюнден, хауадан азыгъын алыб,
Алтын чашчыгъын иеди.

Тюрлю-тюрлюдю аны бояуу,
Кюмюшге алтын салгъанча,
Ючгюлдю аны чапракъчыкълары,
Кёз этиб бирин алгъанча.

Ол кюнсюз, суусуз бир да болмайды,
Хауаны да кемсиз сюеди.
Джарагъан джерге тамыры тюшсе,
Алтын чашчыгъын иеди.

Алтын чашчыгъы джим-джим джылтыраб,
Ол гокка хансчыкъ турады,
Къатына джууукъ баргъанлайынга,
Ариу ийиси урады.

1. Джаз тереклени, хансланы тюрлениулерин текстде окъугъуз.
2. Назмуда тилни кесгин амалларын табыгъыз.

*Эбзеланы
Ханафий*
(1920—1977)



Мурат бла тулпар

Мор бетли мазаллы айю, эки мамурачын да ызындан тизиб, чаууллу тик къабыргъаны кенделен къыркъыб тебреди. Чауул бек къоркъуулу затды. Ол бир-бирин тутуб, бегиб тургъанча кърюннгенликге, аны баш джанында бир ташчыгъы тайса, ол чыгы ычхынган чындайча седиреб, ёзеннге саркъыб тебрейди. Ол себебден тау джерледе джашагъан адамла да, чегетлериндеги джаныуарла да аны бу халисин билиб, эслеб джорюйдюле.

Чауулу къабыргъаны кенделен къыркъыб баргъан айю да алай этеди. Ол, шыкъырт этдирирге къоркъгъанча, эслеб, джумушакъ баса эди аякъларын, мамурачларына къайгъылы болуб, къысха-къысха къарай эди ызына. Ала уа камсыклыкъларын къоймай эдиле: хамхотчукъларын бир-бирине тиреб, сиреле эдиле; ёрелешиб, бир-бирин джыгъаргъа кюреше эдиле; гитче кёзчюклерин джумуб, эртденнги табигъатха тынгылай эдиле. Къысхача айтыргъа, «ана кёлю балада, бала кёлю – талада» эди. Алай а айю башын ызына буруб, таууш этсе, ала ойнагъанларын къоюб, аналарыны ызындан джолчукъгъа джараша эдиле.

Ма ол кёзюуде джортуб келген къазакъ бёрю чауулну къыйырына джетиб, чәмелиб тохтады. Ол артхаракъ къалгъан айю баланы эслегенинде, саргъылдым, джити азауларыны арасы бла салыныб тургъан къызыл тилин лыкъ деб ызына джутду. Аны гыбытча чайкъала тургъан къарны ичине тартылыб, ингичге бели, кючлю, кенг ёшюню кесгин кёрюндюле. Ёре къулакълары кёшшуракъ болуб, аллына джумулдула. Сора бир кесекден бёрю, къысылыб тургъан пружинаны бошлагъанча, аллына таукел секирди. Аны аякъ тюбюнден чартлагъан ташчыкъла чауулну башха ташларын къозгъаб, къысха заманны ичине таш тутуш бирден тебрениб, ахуюл келгенча ёзеннге къуюлуб тебреди.

Балаларын ызындан тизиб баргъан айю ызына къысха бурулду. Ол къатындагъы мамурачын ауузуна къабыб, экинчи таба секирди. Алай а артхаракъ къалгъан баласына джеталмады. Ёзеннге къуюлуб баргъан чауул аны да биргесине тебретди.

Ёзен ичи, кюрт юзюлюб келгенча, эрши тауушдан толгъанды. Чауулну ташы, агъачы да бири бирине кючлю ышылыб, джер-джеринден кёксюлдум тубанчыкъла чыгъадыла, терен ёзенни къара ауузуну теренинден сослан таш ийис келеди.

Хар такъыйкъа сайын бири бирини юсюне къалана баргъан, юйле тенгли мазаллы ташла, кёбуб келген тау сууну шоркъаларыча, бир мийикге чыгъа, бир энишге тюше, айюню аякъларын теренлерине тартыб, ууатыб, эзиб барадыла. Ана эси уа баладады: ол бойнун созуб, ауузундагъы мамурачын таш, агъач толкъунну теренине джибермей, мийикде тутаргъа кюрешеди. Амма, не келсин, къарыу джетмейди болушлукъ этерге. Анасы бла баласы ёзенни от чагъа тургъан ауузуну теренине ташайыб барадыла.

Джут бёрю да ёзен таба къараб, кючюкчюк къансыгъанча, назик таууш эте тургъан, ёксюз балачыкъны къатына джетгенди.

* * *

Хасан бюгюн джашы Муратны учулулукъгъа юретирге деб алмагъанды биргесине. Ол алкъын сабийди. Сабий сабийликде кёргенин унутмайды дейдиле. Ма ол мурат бла джер-суу кёргюзтюрге, чегет джолчукъланы, ауушланы танытыргъа, къыйын джерледе айландырыб, чыныкъдырыргъа деб тебретгенди биргесине. Ала тик

кѣабыргъаны ёрге таяна барыб, башындагъы табхырчыкѣгъа чыкѣгъанларында, джаяу джолчукъну кѣнделен кѣыркѣыб тебретиле. Хасан джолчукъда айю ызны кѣрюб, шкогун бойнундан алды.

— Джашым, бир кесек тирирек атла, мамурачлары болгъан айюдо, узайгъан болмаз, — деб Хасан джюрюшюн дженгиллетди. Атасы аллында, джашы да ызындан тири атлаб барадыла. Экиси да кѣая оюлгъан ачы тауушну эшитиб, кѣысха тохтадыла. Туура ол кѣзюучюкде Хасанны шкогуну да атылгъан тауушу чыгъыб, джити азаулары бла мамурачны бойнундан сермерге тебреген кѣазакъ бѣрюню джолун кесди. Мурат бла атасы чабыб мамурачны кѣатына келгенлеринде, ол джансыз бѣрюден кѣз алмагъанлай, артына ыхдырылыб бара эди. Мурат айю балачыкъны кѣойнуна алыб, башындан сылаб эркелетди.

* * *

Чауул тутуш ёзеннге саркѣыб бошаб, аны гюрюлдегени тохтагъанды. Айю бла баласына сый бергенча. Чегет юйюрю да кѣымсыз болгъанды.

Мурат бла атасы да ёзен ауузну кѣыйырында сиреледиле. Муратны эси мамурачха кетибди, ол аны кѣойнуна кѣысыб, дуняны ариуун айтады.

Чауул тутушну гюрюлдегени тохтаб, аны сослан толкѣунлары кѣзден кетгенликге, уучу Хасанны эсинден кетмей, аны кѣзлери, бир затны кѣрюрге излегенча, ёзен ичине джити кѣарайдыла. Джарылгъан, кѣабукълары сыдырылгъан терекле агъарадыла. Чапракъсыз кѣалгъан кѣкенле, беллерин мугур этиб, башларын ёзен ичине ийилтгендиле. Кирли, кѣксюлдюм хауа, ёзен ичине сыйынмагъанча, кѣлтюрюлюб келеди. Хасанны кѣз аллында чауул джангыдан тебрениб, баласын кѣутхарыргъа дыгалас эте, булгъана-чулгъана ёзеннге ташайыб баргъан айю кѣзюне кѣрюнюб, терен сагъышха кетеди эси: кеч эследим бѣрюню ансы, санга бу кѣыйынлыкъны сынатмаз эдим. Сау сюегинг кѣалмай эзилгенинде да, мамурачынгы ауузунгдан джибермей, кѣлтюрюб баргъанынгы кѣрюб тургъанма... Кѣалай татлыды ананы балагъа сюймеклиги...

— Аття, бери бир кѣара, бармагъымы ауузуна салгъанымда да кѣабмайды. Аття, юйге алайыкъ, харибчикни. Атасы, анасы джокъ,

бёрюле ашаб къоярыкъдыла. Мен анга бир хата джетдирмей асырарма, — деб Мурат атасыны сагъышларын бёлдү.

— Алайыкъ, джашым, алайыкъ. Кеси кесин кечиндирирча болса, келтирирбиз да чегетге иербиз, — деди Хасан.

Атасыны джуабы Муратны дуня бла бир къууандырды. Ол ауузу бла айталмай, мамурачны да къойнуна къаты кысыб, кеси да атасыны бутуна кысылды.

Уучу Хасан уугъа айланган джылларыны узагъына кёб затха тюртюлгенди. Адам ийнанмазча къоркъуулу болумлагъа тюшгенди. Чауулну бюгюнча къозгъалгъаны джанындан суйген тору аджирин алыб да кетгенди. Айю бла бир кере сынаб къоймагъанды къарыуун. Алай а бюгюнча ишге ол биринчи кере тюртюледди. Аны юсю бла этген оюмлары, сагъышлары джангырыб, башха сагъышларын чачадыла. Баласын къутхарыргъа дыгалас эте баргъан айю кёз туурасына келиб тохтайды. Уучу Хасанны джюреги кыйналады, эрийди.

Ингир бола ючюсю да юйге джыйылдыла.

Муратны анасы мамурачны кёргенинде:

— А киши, баласын анасындан айырыб къалай келесиз. Мени разы этерик эсегиз, эртденбла огъуна тутхан джеригизге элтиб, ийиб къоюгъуз, — деб гурушха болгъан халда сёлешди.

— Тейри, былайда не Муратны, не мени терслигибиз джокъду. Башха мадар табмай алыб келебиз. Кесин кечиндирирча болса, чегетге иергеди оноубуз, — деб болумну тюзюн айтханында, Ханбийче уллу кыйналыб, кёзлерин сюрте, юйдегисине ушхууур этер къайгъыгъа кирди.

* * *

Эртенбласында Мурат бла атасы мамурачха, тюбюне пол уруб, орунчукъ ишледиле. Ол кюнден башлаб Мурат мадарын табыб аны къатындан таймай эди. Ала кюнден кюнъге дегенча бир-бирине илеше, керти да татлы шохайла болуб бара эдиле. Айю бала гитчечик болса да, къарыулчукъ эди да, Мурат аны ючюн джангы тенгине Тулпар деб атагъан эди.

Муратны анасы Ханбийче быланы шохайлыкъларына таблыкъ берирге кюреше эди. Ыйыкъда бир кере Муратны орнун ауушдургъан заманында, джашына айтыб, Тулпарны тюбюндеги саламны да

джангыртдыра эди. Алай бла шохайла джангы, кирсиз орунну татыуун бирге сынай эдиле. Былай этиу Муратны бек кѳууандыра эди.

Мурат мадарын табыб, Тулпарны кѳатындан кетмей эди, таблыкѳ тюшсе уа хаманда биргесине айландыра эди.

Джаз келиб, табигѳатны бетин тюрлендиргенинде, Мурат бла Тулпарны арасында джюрюген бир кѳауум адетле да тюрлендиле. Энди ыйыкѳда бир кере Тулпарны тюбюне саламны орнуна, ариу ийис этген, гокка ханслы джашил кырдык тѳшеледи. Муратны орундугѳу да энди Тулпарны орнуну кѳатында кѳурулубду. Шохайланы аралары андан да джууукѳ болгѳанды: энди ала кюндюз огѳай, кече да биргедиле, от хоншула болгѳандыла.

Муратны эм бек зауукѳланнганы джангур джауса эди. Мурат ол кѳзюуде юсюне атасыны кѳара джамчысын джаба эди. Тулпарны да кѳатына чакѳырыб, джамчыны кѳанаты бла аны юсюн да джабыб, джангур тамчыланы джамчыгѳа тийген тунакы тауушларына тынгылай туруб, татлы джукѳугѳа сингиб кѳала эди.

Тулпар кечеден кюннге дегенча ѳсюб, кѳарыулучукѳ болуб бара эди. Аны алай болгѳаны кѳууандырса да Муратны, мыдах этиб, сагѳышха да джибере эди. Мурат ол кѳзюуде Тулпар бла сѳлеше кѳб заманын ашырыучан эди:

— Тулпар, сен былай дженгил ѳсюб барма. Уллу болсанг элтиб чегетге ийиб кѳоярыкѳбыз. Атам бла этген оноубуз алайды. Сора мен сенсиз кѳалай джашарыкѳма! Огѳай, бир айтчы, манга тансыкѳ боллукѳмуса? Сен менсиз джашаяллыкѳмыса? Нек тынгылайса? Ма былай ким башынгдан сыларыкѳды, не уа ким кѳучакѳларыкѳды? Ким бла джатарыкѳса кече? Сен былай дженгил ѳсме? Кѳеремисе, бутларынг мени бууунларымдан да базыкѳла болуб барадыла. Кѳзлеринг нек джылтырайдыла, джыларынгмы келеди? Мени да келеди джыларым. Кюнден тѳзюб турама. Хамхотунгу джаякѳларыма ышыма, ышыма. Джылайды дебми тураса. Тѳзюб тургѳанымы кѳрмеймисе? Бусагѳатда уа тѳзерикме. Алай а сени чегетге ийген сагѳатыбызда тѳзеллик болмам, ансы. Аны кѳзюме кѳргюзтсем, бусагѳатда да кюнден тѳземе. Нек кѳысыласа, айырылабыз дебми кѳоркѳаса? Сен огѳай, мен да кѳоркѳама. Алай а мен аття бла сѳлешиб бир кѳрейим. Кѳояр эсе уа сени мени бла. Кѳоймаса, чегетде тюбеше турубуз. Мен алайгѳа барыб, Тул-па-а-ар, деб кѳычырсам, кѳатыма келликмисе?

— Джашчыкъ, джанымы ала эдинг да. Кечегиде алай ачы къалай кычыраса. Тулпар кетибми кългъанды? Мынга къара, былайда турады да. Шашыбмы айланаса, деб Ханбийче шохайланы кълтарына кългъылы болуб келди.

— Анам, аначыгъым, джанынга болайым. Шо, аття бла бир сёлеш. Уллу болса Тулпарны чегетге ийиб кълймасын. Ол мени бла тургъланлыкъгъа не боллукъду. Мен бир бирде иш этиб, кече джукълamay, джуургъланны тюрюнден кълараб турама. Тулпар да джукълamayды. Кълатымда сирелиб, хамхотчугълун башымы кълатына салгъланлай, танг атдырыб кълояды. Айырыллыгълын сезиб эте болур алай. Айтырмыса, аначыгълым.

— Айтырма. Тилеген да этерме. Джукълa. Танг аласы бла кълубуб, бачхачыкълны гардошун кълаламасакъл боллукъл тюрдю. Хансы да кесиб барады, — деб Ханбийче ичгери кириб кетди...

Мал ашны кългългысын этер кълую джетгенди. Ол заманнга Тулпар да ёсюб, хайт деб къларыу алгъланды. Сохтала да каникуллагълa чыкългъландыла. Муратны да заманы кълб болгъланды. Мурат, тансыгълмы алыб кълояйым дегенча, бютеу заманын Тулпар бла ашырады. Ма ол кюнлени биринде Ханбийче верандагълa чыгълыб:

— Джашчыкъл, бери келчи, атанг излейди, — деб чакълырды.

«Ай анасы уа, Тулпарны чегетге иер заман джетген болур. Атам, бир ишексиз, аны ючюн чакълырады», — деб Мурат ахсинды. Аны санларындан къларыуу кетгенча болуб, мангылaiына тер урду. Кълю такълыр болуб, джыларгълa да бир тебрeди, алай а атасыны аллына кесин кълатдырыб, джыларын тыйыб барды.

— Джашым, экибиз да чыгълыб, бичен ишлемесек болмайды. Маджал кюнледе кълaдалыб ишлесек, ариу, асылуу бичен этербиз. Хазырлан. Эртденбла эртдeрeк джолгълa чыгъларгълa керекди, — дeди.

Чот Мурат умут этгенча болмагъланында, ол Тулпарына кълюн басыб, кълуаныб кълайтды.

* * *

Мурат эртденбла, атасы айтханча, эртдeрeк туруб, джолгълa хазырланыб башлады. Тулпар да Муратдан айырылмай, аллына сюелиб, бутларына кесин ышыб, джумуш этерге кълыймай турады.

— Алан, аллыма сюелиб, бузукъл болуб турма. Орунларыбызны

джыяйыкъ деб. Сени да элтирикбиз деген эдим да, унутубму къойгъанса. Мен кетсем, санга ким къарарыкъды? — деб, Мурат Тулпар бла да селеше, ишин да бардыра эди.

— Джашым, хазырмыса? — деб сорду атасы.

— Хазырма, Тулпарны сынджырын ала турама.

— Кюрешме, сынджырны кереклиси джокъду. Тулпар мында къалсын. Анагъа айтханма. Аш-суу керекли этерик тюлдю. Бизге аны ашарыкъ бла баджаргъан да тынч тюлдю. Анга бѣлюнюрча заманыбыз да боллукъ тюлдю. Джашым, чалкъыда заман къуру да дыккылыкъ этгенлей турады, — деди Хасан, хыршы къабны бауун белибаууна сууура.

Мурат Тулпарны боюнлугъуну тогъайына сынджырны кыйырын илиндириб, дженгил огъуна орнун, орундугъун джыйыб башлады. Тулпар ол кѣзюде гитче кѣзчюклерин джумуб, ары-бери аунай тура эди. Ол орундукъну къорагъанын эслегенинде, Мурат таба кючлю силкиниб, кесин сынджыргъа урду. Дагъыда урду. Алай а сынджыр джибермеди. Ол ачыуланыб, хырылдаб, ычхыныргъа кюрешди. Ычхыналмагъанында, къарыуун ангылагъанча, бой салыб тохтады.

Мурат джолгъа хазырланыб бошагъанындан сора Тулпарны аллына келиб, тобукъларына чѣгеледи. Айю бала олсагъатлай, этиучюсоча, шын туруб, Муратны имбашларына ал аякъларын салды. Шохайла къучакълашдыла. Сора Тулпар Муратны бетине, бойнуна, эринлерине хамхотчугъун ышыб, бир тюрлю таууш этиб тебреди...

Муратны анасы Ханбийче бла хоншу къатын шохайланы бир-бирлерин ыйнакълагъанларына верандадан сейирсиниб къарайдыла.

— Ах, мен джарлы, Ханбийче, ол ишни кѣремисе, анга джаныуарды деб айталлыкъмыса. Муратны тили бла джалай турады. Имбашларындан тутуб, джибермей турады. Оу-оу, андан эсе ълге эдим. Акъыз, быланы бир-бирлеринден джазыкъсынмай къалай айырасыз...

Бир кесекден Мурат Тулпарны аманны кеминде къулачындан кесин айырыб, анасына айланды:

— Анам, джанынга болайым, Тулпарны ач этме, — деб, анасыны кѣзюне мыдах къарады.

Ханбийчени имбашлары тюрлю къымылдадыла. Ол лаудан джаулугъуну кыйыры бла кѣзлерине узала:

— Джашым, болсун. Джукъ керекли этмем, — деб башын бир джанына бурду.

Ол кёзюуде хоншу къатын, ёлгени болгъанча, сарнаб тебреди да, Ханбийчени да къозгъады.

— Тохтагъыз. Джолгъа чыгъабыз. Ырысламаймысыз. Ёлгени болгъан адамча, неге сарнайсыз. Эшитген адамны кёлуне да не келди, — деб чамланды Хасан.

Алай а къатынла, къызыб баргъан болмаса, тохтамадыла.

— Джашым, тебре. Тиширыуну джюреги джумушакъды. Аймыса, джыласынла, кёллерине асыуду, — деб Хасан, эки толу артмакъны имбашларына атыб, сабына гырмык бла байланыб тургъан чалкъысын да къан тамырлары кёрюне тургъан, базыкъ бармакълы джассы кёлу бла айры гылдыуайындан тутуб, джолгъа чыкъды.

Тулпар бир кесек сабырланыб тура эди да, Муратны кетиб тебренин кёргенинде, ызындан мыллык атды. Алай а сынджыр джибермеди. Тулпар аллына талай кере силкиниб, талай кере кесин сынджыргъа урду. Ычхыналмады. Ачыуланды. Сынджырны къабыб, аякълары бла басыб, башын ызына тартыб, боюнлугъундан чыгъарыргъа да умут этди. Болмады...

Тулпарны кёзчюклери къызаргъандыла. Тесукъа этген атча, аякъларын кёзюу ала, ары-бери чайкъалады. Солууун алыргъа тохтагъанча, алай эте турады да, ычхыныр дыгаласын джангыдан башлайды. Ол артына барыб, бютеу кючюн салыб, кесин сынджыргъа урады. Асыры кючлю ургъандан бютеу орнун аллына тебренидиреди. Дагъыда талай кере кесин сынджыргъа урады. Алай а не сынджырдан ычхыналмайды, не юзалмайды.

Атасы бла джашы уа рахат джюрюш бла узайыб барадыла. Тулпарны да сынджыр бла кюрешиую, аланы узайгъанларына кёре, къатыдан къаты, ачыулудан ачыулу болуб барады. Джангыз бир минутну тохтамайды ол... Къабады, тартады, хырылдайды, кёзлери чартлаб чыгъадыла дерча эрши джанадыла. Шын туруб, Муратны ызындан къарайды да, джангыдан, джангы кюч бла башлайды сынджыр бла къазауатын.

Алай эте келди да, тамам къарыуу тауусулгъан болур эди, Мурат кетген джары аллын буруб, джерге бауурланыб тохтады.

Тулпар ынгычхагъанча, къансыгъанча бир тюрлю тауушла эте

эди. Ала джаныуар баланы тауушларындан эсе сабий джылагъан тауушлагъа ушай эдиле.

Тулпар кертиси бла джылай эди. Муратны ызындан джылай эди. Ол кесича — джаныуар балача — джылай эди ансы.

* * *

Ханбийче Тулпаргъа аш берирге заман джетгенинде, тынчы-тылгъан эт кесеклени келтириб, аны аллына салды. Ол баууру бла джерге къабланыб тургъан болмаса, башын эт кесекле таба буруб да къарамады.

Ханбийче бир бёлек замандан эшик аллына чыкыгъанында, таз бир джанына, эт кесекле да башха джанына чортлатылыб, Тулпарны да тюгю чюйюрюлюб, къутургъан кючюкнюкюлеча кёзлери кызылла, тегерекле болуб, ол хырылдаб, сынджырны къабыб, тартыб, юзерге кюреше тура эди. Ханбийчени джюреги къоркъаракъ болуб, ол ызына кысха бурулуб, ичгери кириб кетди.

— Сапрахан, къурманынг болайым, Тулпар ашын тилине да тийирмей турады. Кеси да, итни юсюне чыкыгъан киштикча, чюйюрюлюб, хырылдаб, ол бир затла эте турады. Аллахха сёзюм ауур бармасын, ёзге, къутургъан болур дейме. Мен къоркъмай аны къатына бараллыкъ тюлме. Акъыз, чыкъ да бир къарасанг а.

— Ханбийче, къаллай этни салгъан эдинг Тулпарны аллына?

— Тынчытылгъан этни салгъан эдим. Мурат да алай эте эди.

— Айю балагъа тынчытылгъан эт сабийге канфетни тутдургъан кибикди. Келчи, мен бир салайым, — деб, Сапрахан арбазгъа чыкыгъанында, Тулпар бауурундан джерге къабланыб, кысха-кысха солуй тура эди.

— Ханбийче, муну къутургъаны, заты да джокъду. Былай берчи, — деб, Ханбийчеден таз бла эт кесеклени алыб, джатыб тургъан Тулпарны аллына салды. Ол а бурулуб да къарамады. Алай а бир кесек солуу алгъанлай, биягъы сынджыр бла биягъы кюрешин башлады. Ычхыныр дыгаласда ол этмеген къалмады. Аягъы джетген болур эди да, таз эт кесекле къатыш бир джанына таууш этиб чортлады.

— Ханбийче, мен хариб, мен джазыкъ, ол кёзлеге бир къара, кызылла, тегерекле болуб, чартлаб чыгъаргъа джетиб турадыла.

Тоба-тоба. Бир Аллах, кѣутургъанды. Ханбийче, эшитемисе, аны ол эрши хырылдагъанын. Акъыз, ары бир кѣара, джан джанын сермей турады. Кѣутурмаса аллайла этерик тюл эди. Аллахым сакъласын ычхыннгандан. Тоба, бала болса да, джаныуарны баласы тюлмюдо, тутуб, пара-чара этиб кѣояр. Шкок бла уруб кѣояргъа керек эди, — деди Сапрахан.

— Акъыз, Сапрахан, алай кѣалай айталдынг. Ёлген этейим андан эсе, сабийни ургъанча, аны уа кѣалай урур эдинг кѣлюнг барыб.

— Тур сора кѣара да кѣутургъан кючюкню сейирине. Бугъоудан ычхыныб, ичинги чачса, айтырма хапарынгы, — деб Сапрахан, бурун сюеклерин тургъузтуб, арбаздан чыгъыб кетди.

Энтда арадан талай кюн озду. Тулпар не ашамайды, не сынджырдан ычхыныргъа кюрешин тохтатмайды. Аны джылтырауукъ кѣзчюклери мутхуз бет алгъандыла. Муратны аллында шын туруб ойнаучу джарыкъ, камсык Тулпарны юсюн кѣарыусузлукъ, мыдахлыкъ басханды. Ол Саралыб деген тарухда «обур» кѣатын эмген кѣызча, кюн сайын азыб, тауусулуб барады. Добар мамурашчыкъ дерик тюлсе анга. Азыб, узунчукъ болгъанды. Кѣайиш боюнлугъуну тюбюнде тюклери ашалгъан кѣымжа боюну артыкъсыз да бек ингичгечик кѣрюнеди. Азгъынлыкъ, кѣарыусузлукъ джетсе да тынчлыкъ табмайды, ычхыныр муратда кесин сынджыргъа ургъанлай турады.

Ханбийчени джюреги да табмайды тынчлыкъ. Сѣлеширге, джарсыуун, айтыргъа мадары болмай, ачлыкъ, кѣарыусузлукъ джетиб тургъан айю балачыкъгъа уллу кѣыйналады. Ол кюн сайын Тулпарны аллына келиб, бирча сѣзлени кѣайтарыб айтады: «Не керекди санга, джаным. Не этерге билмейме. Сени былай термилгенинги кѣргенден эсе, ёлгеним ашхы эди.» Ол да Ханбийчеге боюнчугъун созуб кѣарай эди. Аны мыдах, мутхуз кѣзчюклери джалыныб, нени эсе да тилей эдиле. Ханбийче уа ангылаялмай эди тилекни.

* * *

Хасан бла Мурат биринчи кюнюнде джерни табхырчыгъын сайлаб балаган ишледиле. Мурджар орун этиб, аны юсюне джангы чалыннган биченни тѣшедиле. Балаганны тѣгерегине индекчик кѣазыб, джангур джаугъан кѣзюуде тюбюне суу кирмезча этдиле. От

аууз ишледиле, отун ташыдыла. Джолоучулукъда арыгъанбыз демей, къадалыб ишлей, эртденбласында чалкъыны башларча хар затны да хазыр этдиле.

Башына, ичине да чий бичен төшелген балаган ариу ийисден толгъанды. Хасанны алапат табигъат болум сагъышларын чачханды. Ол балаганны ичин толтуруб тургъан ариу ийисли таза хауаны терен солуйду, зауукъланады. Мурат да зауукъланады. Алай а ариу ийисли таза хауа бла тюл, Тулпар бла. Тулпар, ол балаганны кириб, кёзлерин къысханлай огъуна кёз аллына келгенди. Алай а шохайы кёз аллында кёб турмайды, кетеди да къалады. Бир кесекден дагъыда сюеледи. Мурат ол кёзюуде, кёзлерин къатыракъ къысыб, кетмекетме деб, Тулпарны кёз аллында асламыракъ тыяргъа кюрешеди. Тыялгъан да этеди. Таб бир-бирде ал аякъларындан тутуб, кесине тартыб, къучакълагъан да этеди. Кёзлерин ачханлай а балаган ичи къарангыдан башха джукъ да джокъ. Алай а кёзлерин къысса, ачса да ариу ийисли таза хауа джукъгъа кетмей, балаганны ичинде уюб турады. Мурат а бусагъатда аны сезмейди, Тулпар блады ол бютеулей.

— Джукълаймыса, джашым, — деб сорду атасы.

— Огъай. Джукъламайма. Тулпарны башындан сылай тура эдим.

— Тулпар юйде, сен къошда, сора аллай бир узакъгъа къалай джеталаса. Билегинг созулгъанмы этеди? — деб сорду Хасан кечени къарангысына ышара.

— Аття, билегим созулмайды. Кёзлерими къысханлай, кеси аллыма келиб къалады. Джангы джатхан заманымда бир кесекчикге кёрюнюб, кетиб къала эди. Энди уа Тулпар кетме-кетме деб тилесем, иги кесекни кетмей турады, Кесин къучакълатхан да этдирди, башындан да сылатады.

Хасан джашын кёлю бла джазыкъсынды. Тулпарны биргелерине алыргъа унамагъанына сокъуранды. Аны орнуна кёзюне башха зат кёрюнюб, къоркъгъан зат этмеге эди деб къайгъылы болду. Алай а кёзден кетген, кёлден да кетер дегенлей, талай кюнден унутур да къояр деб, кёлюн басды. Сора Муратны кесини къабыргъасына къыса:

— Джашым, танг аласы бла къобарыкъбыз, джукъла да къал, — деди.

Мурат атасыны джылыууна кысылганында, джукъугъа сингди.

Эртдеди. Алай а танг атарын ашыгъыб сакълагъанча, джан-джаныуар уяныб, джайгъы тангны джарыгъына байрамгъача тю-берге хазырлангандыла: чыпчыкъла джюз тюрлю макъам бла джырлайдыла. Чибинле джызылдайдыла. Каскала джыр-джыр деб учадыла...

Сейирди табигъат къудретни уянган кёзюю: табигъат юйюрюн кёб тюрлю келечиси танытады кесин. Ала бары да бирден уяныб, бирден кёзгъалыб къалмайдыла. Хар зат кесини кёзююнде, кесича уянады, кесича кёзгъалады. Ёзге, ол кёзгъалыу адамны кёулагъына эрши кёрюннген, бир къатыш-кёура тауушха бурулуб къалмайды. Табигъат къудрети болдургъан бир белгили джорукъгъа сыйынады. Чынг алгъы бурун иги ангылашынмагъан, аз-буз эшитилген тауушчукъ чыгъады. Ол кеси да тауушдан эсе шыбырдагъаннга, нени эсе да джашыртын сюркелиб келгенине ушайды. Ол тауушчукъ тохтагъанлай тегерек кымсыз болады. Ёзге, узакъ бармайды. Ол тауушчукъну ызындан экинчи, аны ызындан ючюнчю, тёртюнчю... тауушла эштилиб, тегерек таууш кыппаны седиреб баргъан халына киреди. Къурт-къумурсха, джан-джаныуар кесини ауазын кесини макъамы бла танытады. Макъамла кёб тюрлю болгъанлыкъгъа, бир-бирине мусхамлыкъ джетдирмей, таб келишеди. Кёлюнг кёлтюрюлюб, суюлюб, кёулакъ салыб тынгылайса табигъатны къудрети джарашдыргъан макъам тёбени кёзгъалгъанына.

Кымсыз болуб тургъан тегерекни кёзгъалыб, джашау кюч алыб, къанат кериб, силкиниб, ашыкъмай, алай а тохтаусуз кёбуб тебрегени, тыш къабын хорлаб, ичини таза ариулугъун тышына тегюб башлагъан гоккагъа ушайды.

Хасан бла джашы да табигъатны бу зауукълу кёзююню теренине кирибдиле. Хасанны чалкъысы эртден чыкъ джибитген биченликни, джумушакъ таууш этдире, тынч кеседи. Ол чалкъысын тартханы сайын атлам тенгли бирни кёоратыб, мийик ёсген гокка ханслы биченликни, онгдан солгъа гыртчы силдеб, къалын дюрю этиб барады.

Хасанны чалкъысы къалын биченликни тынч кесиб баргъанча кёрюннгенликге, чалкъы чалкъыды, артыкъсыз да бек ал кёзюуде,

ол сеbebден Хасанны бети кыызаргъанды, эртденнги таза хауаны терен солуйду. Алай а арыгъанды деяллыкъ тюлсе, ол чалкыны бир халда тартады, кыалын дюрюсю созулуб, узун болуб барады. Хасан табигъатны тамашалыгъын сезерге, иш бла да зауукъланыргъа эрте юреннгенди. Ол бусагъатда да аланы экиси бла да бирча зауукълугъуну джартысын алгъанча кёрюннюкдю.

Муратха уа алай айталлыкъ тюлсе. Ол алкыынчы джашды. Урунуу бла табигъатны зауукълугъун атасыча сезер, ангылар ючюн, ала бла зауукълана билир ючюн кёб керекди. Ол бусагъатда табигъатны сезеди, аны бла зауукъланады дерге да джарамаз. Аны эси шапалыкъ джумушну толтуруугъа кетибди. Ол суу алыб келгенди. Чоюнчукъну суудан толтуруб асханды. Шорпагъа салыргъа гардош артыб, хазыр этгенди. Аздымы дейсе шапаны джумушу!

* * *

Кюнле арадан озуб барадыла. Мурат да ишни эбине тюшюб, джумушун игиден иги тындырады. Ол энди шапалыкъ ишин да баджарыб, керек кюн атасына дырын джыяргъа да болушады. Хасан ауузланыргъа олтургъан заманда аны чалкысын алыб, чалыб да кёреди. Бу кёзюуде кыалай эсе да сагъышлары чачылыб, джарыгъанча болады. Чалкыны тюрюнден дюрдеу учуб, арлакчыкда хансха ташайыб кетген беденени излеб да айланады. Ариу гебелеккелени тутуб да зауукъланады.

Алай а атасыны кыатындан кетиб, балаганы кыатына келсе, арбазларына келгенча болуб, Муратны эсине Тулпар тюшеди.

Мурат бери чыкыгъынчы школда неда баш джарыдан юлери не кыайтса, алгы бурун Тулпар бла саламлашыб, аны эркетиб, аны бла «ушакъ» этиб, юлерине алай кире эди. Мурат мында да ол юреннген затын этерге излей эди. Мурат Тулпаргъа бек тансыкъ болгъан эди. Амма, джууургъанынга кёре аягъынгы узат дегенлей, Муратны тёзгенден башха мадары джокъ эди. Ол Тулпарны излеб кыйналгъанын атасына сездирмезге да кюреше эди. Муратны Тулпаргъа тансыкъ болгъанын Хасан ариу кеси сезерик эсе да, аны заманы джокъ эди: кеси кесине мизамны джыйындача салгъан эди. Танг атмай кетиб, ызына кёз байланыб кыайта эди. Ай джарыкъ кечеледе уа дырын джыя, гапна эте кечени ауурлугъу кетгинчи бара

эди. Хасан аллай кечеледе джашын балаганда кеси джангызлай кѡоялмай, биргесине ала эди. Ёзге, аллай кечеледе да анга Муратны ичги дуниясындан хапар алырча заман табылмай эди.

Мурат бир кюн ишден бошуракъ заманын хайырландырыб, балаганны джанындагы эски дюккючню кѡабыргѡасында бери чыгыб тургѡан «кѡотурун» балтаны сакѡалы бла керкиб, сынджыр тагѡаргѡа тешик этди. Аны кѡатында балаганчыкъ ишлеб, ичине джангы чалыннган биченни тѡшеди. Ол бу эки ишни да тындырыб, арлакѡгѡа барыб кѡарагѡанында, этген ишине Тулпар кеси келиб кѡалгѡанча бир кѡууанды. Балаганны ичин джарашдырды. От орунну тѡгерегин, отун джарылгѡан джерни джонгурчхаларын сибирди. Джарылгѡан отунланы джыйыб, бир-бири юсюне кѡалады. Джангы суу келтирди. Кѡысхасы, Кѡош орун бюгюн кѡалгѡан кюнледен эсе башха бет алыб, байрамгѡа хазырланнганча ариу, кирсиз тюрсюннге кирди.

Хасан кюнбетлени чалыб бошагѡанында, баууруракѡгѡа тартхан джерледен эртдерек кѡайтханды. Мурат атасыны келе тургѡанын кѡргенинде, атам балаганнга не айтырыкѡды, керексиз затла бла кюрешмесенг, кесинге башха иш табалмаймыса деб урушурму? Огѡесе, балаганны хазыр болуб тургѡанын кѡрсе, Тулпарны келтирирге эркинлик берирми, деб сагѡышланды.

— Кѡара, джашыма, аперим санга. Бек таб, бек ариу этгенсе. Кѡайда, былай берчи балтаны, тешикни абаданыракъ этейик. Ансы, Тулпарны сынджыры кирмей кѡалыргѡа боллукѡду. Балаганнга уа чыртда бир сѡзюм джокѡду. Сыйынырыкѡ тѡлме, ансы, таб кесим да джатарыкѡ эдим ичинде. Аперим, акѡыллы джашыма, — деб, балта бла тешикни кенгертиб башлады...

— Ма, энди сынджыр кирирча болду. Джашым, Тулпар а кѡайдады? Кеси кѡачыбмы келгенди?, — деб сорду Хасан.

— Атты, огѡай келмегенди. Бир келгени заты болса, эшикде кѡалмасын деб этгенме, — деди Мурат бети кѡызара.

— Джашым, не акѡыл бла этген эсенг да, иги этгенсе, Ким да ишни эбине алай эте юренеди, — деб, Хасан, чалкѡысын табларгѡа джарашды.

Хасан эртденбласында Муратха былай айтды:

— Сен, бюгюн юйге тѡш. Анангы да кѡр. Ары-бери кереклиси бар эсе, тындыр. Кече анда кѡалырса да, эртденбласында ызынга

къайтырса. Гырджынлыгъыбыз да таркъайгъанды. Унчукъ да ала келирсе, — деди. Сора сагъыш этгенча, сакъал тюрюн къашый туруб, дагъыда къошду:

— Айтыргъа унутуб къоя эдим. Тулпарны да ала кел. Балаганы ишлегенден ары ичинде бир джукъ джашаргъа керекди. Наныкъ да джетгенди. Сиз къайтыргъа бир мал да къанатырма. Къалай этсек да сени Тулпарынгы ач этмезбиз. Анангы да аны тегерегине айланыб турурча заманы болмаз. Тур, джолгъа кечикмей чыкъ.

Мурат атасыны бу оноууна тамам джюреги бла къууанды. Ол терк хазырланыб, джолгъа ашыгъыш джюрюш бла атланды.

Мурат джолгъа чыкъгъан кюнню эртденбласында Хасанны атасы къарт акка Муссалий туудукъларымы бир керейим деб Ханбийчелеге келди. Муссалий кесини заманында айтылгъан уучу болгъанды. Ол джашауунда кёб затны керген эди, кёб затны биле эди. Элчиле Муссалий акканы юсюнден сейир хапарла айта эдиле, сыйын кере эдиле. Аккагъа къарт болса да оноу да сора эдиле. Ханбийчени да ол затладан хапары бар эди. Къайын атасыны келгенине, Тулпаргъа бир мадар этерик болур деб къууана эди. Тынчлыкъ-эсенлик сорушдан сора Ханбийче аккагъа Тулпарны хапарын джарашдырыб айтды.

— Келин, — деди хырхаракъ тамагъы бла къарт акка, — мамурашчыкъны ийиб къояргъа керекди. Ол Муратсыз болаллык тюлдю. Ашагъан-ичген да этерик тюлдю. Сен анга ийнаныб къал, ачдан ёлюб кетерикди. Джаныуар бала болса да балады. Баланы не башхасы барды. Не этесе, аны гюнахына кириб. Ий да къой. Дунияда джаныуарны адамгъа былай къаты илешгени бек аз болады. Алай болса да ол бола келген затды. Мен джер юсюнде джашагъанлы тёрт джыйырма бла он джыл болады. Ол кёзююнү ичинде быллай затха экинчи кере тюрбейме. Къайтарыб айтама, мамурашчыкъны ийиб къояргъа керекди. Анга башха мадар табыллыкъ тюлдю.

— Сора Тулпар Муратны къалай табаллыкъды?

— Табаллыкъды. Табалмаса, бир да къуруса да, азатлыкъда ёлур. Сынджырда ёлмез. Ийнан, башха мадар джокъду, — деди къарт акка хыныракъ халда.

Муссалий кетгенден сора Ханбийче Тулпарны ийиб къоялмай бир кесек туракълады. Алай а башха мадары болмагъаны себебли

келиб Тулпарны бойнундан сынджырны ычхындырды. Тулпар да бу кёзююню сакълаб тургъанча, сынджырдан ычхыннганлай тентирей-тентирей къобан боюну таба кетди.

* * *

Мурат кюн орта бола, ашыгъыб келгенден мангылайын тер басыб, бети къызарыб юлерине келди. Ол сынджырда Тулпарны кёрмегининде, джюреги бир тюрлюле эте, юлерине гузаба кирди. Ханбийче джашын къучакълады, ийнакълады. Сора джарашдырыб, Тулпарны юсюнден хапар айтыб тебреди.

Муратны анасыны хапарына тынгыларгъа тёзюмю джетмей:

— Анам, Тулпар къайдады? — деб сорду.

— Ма, туура сен келирни аллы бла ийгенме. Джашчыкъ, мени анда терслигим джокъду. Мен Тулпарны къарт атангы айтханын этиб ийгенме. Насыбсыз, санга тансыкъ болгъандан тамам къарыусузгъа джетген эди. Эки аягъыны юсюнде кючден тура, ауа-сауа, тентирей, ма былай ары, къобан таба кетген эди. Мени сартын, ол къарыусуз джан алай узакъгъа кеталгъан болмаз. Дженгилирек барсанг, узаймай джетерге керексе, — деди Ханбийче, джашыны кёлюн басаргъа умут эте.

Мурат олсагъатлай Тулпар кетген джары атылды. Ол чабханын бузмагъанлай, къобан сууну джагъасын ёрге «Тулпа-а-ар!» деб къычыра бара эди. Къаяла «Тулпа-а-ар!» деб къайтара эдиде.

* * *

Мамурашчыкъ сынджырдан бошланнганлай огъуна Мурат бла салам, кырдык джыртыучу айрымканлары таба кетген эди.

Талай узакъ да баралмагъанлай арыды, къарыусуз болду. Тентиреб, джыгъылыргъа джетди. Алай а къарыуун салыб, джангыз бир кере да тохтамагъанлай бара эди. Аны эси толусу бла Муратха кетиб эди. Мурат айрымкандады, ол анда кырдык джыртады деб тура эди. Ол себебден Тулпар ары-бери къарамай, эртдеден таныш джолчугъу бла суйген Муратына бара эди.

Джолоучулукъ абзыратхан Тулпар кеминде сууну юсю бла кёнделен тюшюб, айрымканнга ётерге кёпюрлюк этиб тургъан терекге джетди. Ол келе тургъанын бузмагъанлай терекге ёрлеб кетерге умут

этиб, секириб ал аякъларын салыб, алгъа силкинди. Алай а Тулпарны, Мурат бла келиучю заманындача, ёрлеб кетерге къарыуу джетмей, ызына сыбдырылды.

Бюгюннге дери этиб тургъанын бюгюн эталмагъанында, ол ачыуланыб, ёшюнню терекге джангыдан салды. Башхасы болмай, киштикча тырнакълады, къадалды. Ол терекни юсюне джабышыб къалгъанча, къаты къысылыб, баууру бла сюркеле ёрледи «кёпюрюне». Сора Тулпарны башы терекни ортасына джетерге баргъан сууну кёлтюремей, тегерек айланыб, суу энишге, ол да ёрге барыб тебрегенлеринде, тентирей келиб, суугъа джыгъылды. Тулпар шоп деб суугъа тюшгенинде, аякълары бла дженгил ишлеб, айрымкан таба джюзюб тебреди.

Тулпар бла бирге джетек суу да ишлейди. Алай а ол Тулпардан эсе дженгил ишлейди. Джетек суу аны тохтаусуз къобан таба джуукълашдырыб барады. Хар минутдан дегенча къобан бла Тулпарны аралары къысхартылыб, анга суугъа кетер къоркъуу джуукъдан джууукъ кириб келеди. Айю бала уа къоркъууну сезмейди. Аны эси да; кёзлери да Муратдадыла. Мурат сууну ол джанында айрымканда аны, келе кир бери дегенча, къолларын аллына узатыб сакълайды. Суу а кесини ишин тохтаусуз бардырады: ол Тулпарны тохтаусуз, энишгеден энишге алыб барады. Тулпаргъа да Муратны сууну ол джанында сакълаб тургъаны кюч береди. Ол сууну аякълары бла дженгил-дженгил тартады, кёзлери уа, чыракъ баргъанча, Муратха къатханлай турадыла.

Кертиси бла уа Мурат анда джокъду. Тулпарны кёзюне алай кёрюнеди ансы. Ол «Тул-па-а-ар!» деб къычыра, суу джагъаны ёрге чабыб келеди. Тулпар а аны эшитмейди. Эси да, кёзлери да сууну ары джанындагъы Муратдадыла. Аны Тулпар таба узатылыб тургъан къолларындадыла. Шохайланы экиси да бир бирине дженгил джетер ючюн, бир бири джылыууна къысылыр ючюн, арт къарыуларын салыб ишлейдиле: бири джюзеди, бири чабады. Алай а джетек сууда ишлейди. Ол шохайланы насыбларын юзерге излегенча тохтаусуз ишлейди. Тулпарны уллу сууну теренине джууукълашдырыб барады. Кёб къалмагъанды уллу сууну теренине. Тулпарны джетек суу бусагъат алайгъа джетдирликди...

Айю бала арыгъанды. Джазыкъчыкъ, энди аякъларын къымыл-

датханлыкъгъа, ал кёзюудеча сууну къораталмайды. Суудан къуру тѣппеси, кёзчюклери, къара хамхотчугъу кёрюнедиле, къалгъаны уа тюбюне ташайгъанды. Суу иги чайпалса, кёзюне, башына, хамхотуна да джетеди. Ай медет а, къалай табсыз болумгъа тюшгенди джарлы джан. Джангыз бир адам да джокъду тегерекде. Тулпар кеси джангыз къалгъанды. Джандан сюйген шохайы Мурат да табылмайды джетген кюнде. Ол былайда джокъду. Огъай, ол былайда бизге джокъду. Тулпаргъа уа былайдады. Ол айрымкандан келе кир дегенча, джандан сюйген Тулпарына къолларын узатыб турады. Аны Тулпар да кёреди. Алагъа дженгил джетер ючюн арт кючюн салыб, къарыулары тауусулгъан аякъларын кымылдатыргъа кюрешеди. Айхай, кымылдатхандан не файда. Къарыусуз аякъла сууну къораталмайдыла. Къайда анга сууну къоратырча насыб? Энди аны джазыуу джетек сууну къолуна тюшгенди. Джокъду башха мадар...

Джандан сюйген Мураты да къалды да кетди. Шохайына кыйынлыкъ джетген кюн табылмайды...

Мурат табылыргъа уа излейди. Ол Тулпарны къоркъуугъа тюшгенин, анга кыйынлыкъ джетерге тебегенин билгенча, суу джагъаны ёрге чабханын бузмагъанлай келеди. Суу да Тулпарны сууну энишге элтеди. Алай бла шохайланы аралары джууукъдан джуукъ болуб барады. Амма, алкъын чот биз къууанырча, былай деб айтырча тюлдю. Мурат Тулпар къобанны шоркъаларына ташайгъынчы джеталырмы? Джетсе аны суу алыб баргъанын кёралырмы? Кёрсе уа Тулпарына болушлукъ этиб къутхаралырмы? Ким билсин не болугъун. Бу затла алкъын белгили тюлдюле.

Тейри, Тулпарны чоту маджалгъа айланды дейме. Ол сууну джайылгъан джерине джетиб келеди. Былайы уа сайды. Сууну тюбюнде саргъылдым, учхалакъ ташла кёрюне турадыла. Тулпарны аякълары сууну тюбюне джеталлыкъдыла, ол кыйналмагъанлай сууну ары джаны айрымканнга ёталлыкъды. Ол себебден Мурат бош ашыгъады. Муратны уа бу затдан хапары джокъду. Ол чабханын бузмагъанлай келеди. Аны тер басханды. Тер тамчыла бир-бирде кёзлерине кириб ачытадыла. Ол кёзлерин кёзюу ууа, кысха-кысха солуй келеди. Чабханын а аз да сериуюн этмейди. «Тул-па-ар!» деб кыгчыргъан таууш дженгил-дженгил чыгъады, ачыкъдан ачыкъ эшитиледи. Анча сайын къаяла да «Тул-па-ар!» деб къайтарадыла.

Мурат арыгъанды. Игит да дейсе, ол чабханын бузмагъанлай келгенли неллай бир заман болады. Тохтаса ангыларыкъ болур арыгъанын. Ансы, бусагъатда уа ангыламайды. Аякълары кеслери аллына чабыб барадыла.

Муратдан эсе уа Тулпар бек арыгъан кёреме. Алай а ол да арыгъанын билмейди. Аякъларын кымылдатыб, джюзерге кюрешеди. Амма, кюрешгенден не келсин, суугъа аз да къарыу эталмайды. Боюнун созуб, суудан башын сакъларгъа кюрешгенден ёзге, башха къарыуу къалмагъанды. Хай-хай-хай, не арыу этгенди. Аякълары джюзгенлерин тохтатыб, бир тюрюле кымылдаб башлагъандыла. Тулпарны къарыуу тауусулгъанды, сайына дженгил джетмесе, бир ишексиз, бусагъат батарыкъды.

Аха-а! Тулпарны аякълары сууну тюбуне джетдиле. Тулпар къобду. Силкинди. Алай а сууну ургъанына тёзалмай джыгъылды. Къобду, дагъыда джыгъылды. Сора Тулпарны суу бир-эки кере тёгерек айландырыб, тёнгеретиб, ыркыгъа джыйылгъан джерине алыб тебреди.

Туура ма ол кёзючюкде Мурат чабыб джетди. «Тулпа-ар!» деб къычыра, суу джагъасындан «Тулпарчыгъым! Джанымдан сюйген Тулпарчыгъым!» деген таууш чыгъа эди. Тулпар да шохайыны кёюн джылыууна къалтырай тургъан назик санчыкъларын кысылта эди.

Шохайла тамам бек арыб, тамам бек джибиб, алай а тамам кжууанчлыла болуб юйлерине къайтдыла.

- 1. Уучуланы хапарын айтыгъыз.
- 2. Таулу джерледе адам къалай джюрюрге керекди?
- 3. Сыфатланы иги халилерин суратлагъыз.
- 4. «Мурат бла мамурач» деб хапарчыкъ джазыгъыз.



Семенланы Азрет

(1924)

Къойчуну джыры

Тикледе тая,
Сюрюуню джая,
Хырейт дей, ышыра,
Алларын тыя,
Артларын джыя,
Сызгыра, къычыра,

Тау солумлада,
Кюрт орунлада
Къойланы кютеме.
Санларын санай,
Малларым джайлай,
Ишими этеме.

Джарый, силкине,
Айный, тин кире,
Суулана, кериле,
Чибин къабмайын,

Джанлы чабмайын,
Джерсине, семире.

Джай джайлыкълада,
Къыш кышлыкълада
Ёселле малларым,
Джюрегим ойнай,
Къууанчым къайнай,
Учарлай санларым.

● Назмуну азбар этигиз.

Джангур

Джангы булут джашиллене,
Къызара,
Джашлыкъ теджей, джанкъылышча
Джашнайды.
Къызыл булут джаудуругъа
Гузаба,
Къара таба къарам ата
Башлайды.

Акъ булутла шауракълана,
Саргъала,
Ахырында багъыр бетли
Болдула.
Кюнню тюбю, джерни башы
Къарамгъа
Барысы да тыкъ-тыкълама
Толдула.

Чыпчыкъчыкъла букъу бла
Джуууна,
Учуналла тазалыкъны
Шартына.

Джаяу джелчик, ышыкълагъа
Бугъуна,
Джангур ийис келтиреди
Къатыма.

Сейир кёкню кюкюреген
Тауушу
Дюнгюрдетди ёзенлени,
Таулары.
Къургъакъ кёзюу мылы бла
Ауушду,
Мелхум теджей, джангур деген
Саугъаны.

- 1. Джангурну джаудурур ючюн, булутла къалай хазырланадыла?
- 2. Джангур джауарны аллы бла чыпчыкъла юслерин букъугъа нек булгъайдыла?
- 3. Теджей, шауракъланы, багъыр бетли, шартына деген сёзлени магъаналарын айтыгъыз.

Хубийланы Назир

(1934)



Урушдан хапар

(«Сакълау» деген повестден юзюк.)

Арадан талай джыл ётюб, Хорламны Кюнюнде Осман, Мухамат, Маджит, мен, къазауатдан къайтмай къалгъан къарнашыбызны эсибизге тюшюре, ол туугъан Азгек ёзеннге барыб, Къарачай шахаргъа къайтдыкъ. Юйге киргеникде, Ахмат къачан эсе да школда окъуй тургъан заманында къолу бла салгъан ат сурат бла бугъа сурат алтын суугъа алынган агъач рамкалада къабыргъагъа тагъылыб тура. Ол кюн анам къазаутда Ахмат бла бирге болгъан Идириуге барыб джангыдан хапар соруб келгенин айтды.

Ахматны таныгъан адамла энди анама эм сыйлы, эм багъалы кёрюнедиле. Сакълай-сакълай аны чачы чыммакъ болду. Умут а юзюлмейди. Ол болур эди анамы джашатхан да. Тюнгулсе, ууахтысыз ёлюб къалыр деб къоркъа эдик. «Ахмат сау келсин» деу юйюрюбюзню джарыгъыды, эм баш антыды.

Идириуню бизге айтыучу хапары бу эди.

— Ахмат бла мен школгъа бара башламагъан заманыбыздан огъуна бир-бирибизни таний эдик. Артда колхозлада малчы болуб ишлегенбиз. Ахмат сыбызгъы согъаргъа уста эди. Артыкъ да бек

ол «Ачемезни», «Гокканы» залим сокъгъаны эсимдеди. Бусагъатда да къулагъыма келе турады сыбызгъысыны тауушу. Атагъыз Ахыя да сыбызгъычы эди. Ахмат андан юреннген болур эди. Мени атам да элде ариу джырлагъанланы бири эди. Аны сизни Осман да биле-ди. Джыр бла мен, сыбызгъы бла Ахмат оза эди. Орусбийланы Джан-дарны, Солтан-Хаджини, Кемисханны, Дугуну джырларын сабийлик-ден бери да суюб джырлайма.

1941 джыл июнну 12-де кёпюр къулагъындан ат арбала бла Микоян-Шахаргъа ашыргъан эдиле. Анда военкоматха киргенлей, джылынг джетмегенлей джангылыч келгенсе деб, Ахматны ызына къайтарыргъа изледиле. Алай болса да, нёгерлеримден айырыллыкъ тюлме деб унамады. Ол кюн огъуна Паталпашинскеге кетдик. Те-мир джол станцияда джёгетейчиле той эте тура. Биз да алагъа кьо-шулдукъ. Кечени ауурлугъу кетиб, биз поезд бла Невинкагъа бар-дыкъ. Кёб турмай танг атды. Кюн къызгъандан сора алайдан Рос-тов таба тебреди поезд. Станциялагъа джетиб бугъасы ачы-ачы къы-чырады. Биз джолда джырлай, таурух, хапар айта барабыз.

Дон сууну биринчи кере кёрюб, аны шош саркъгъанына сейир-синдик. Ростовда бизге кёб тюрюлю миллетлени адамлары кьошул-дула.

Июнну 20-сында Проскуров шахарда тохтадыкъ. Алайда бизге аскер кийим, сауут-саба бердиле. Кесибизни да юрениб тургъан ас-керге кьошдула. Аллыбызда узун бойлу бир келбетли генерал сёле-шиб, Ата джуртну сакълау хар совет аскерчини сыйлы борчу бол-гъанын чертиб, туугъан джерни кёзюгюзню гинджисинча сакъла-ры-гъызгъа толу ышанама дегени эсимден кетмей турады.

Ахмат да, Рамазан да, мен да 72-чи атыучу дивизияны ючюнчю ротасына тюшдюк. Командирибиз генералгъа, джангы келгенлени къалай этерикбиз деб сорду. Ол къайтарыб юретигиз деди, алай болса да киши бизни юретир къайгъылы болмады.

Алайдан ийыкъгъа джууукъну кече да, кюн да тохтаусуз ба-тыш джанына кетиб барабыз. Джол кыйын болса да, аякъларыбыз хыппилден толса да, буюрулгъан заманга Тернополь шахаргъа джет-дик. Джетер джетмез немцала бла бара тургъан къызыу урушха кирдик. Шахарны кюнбатхан джанында оборонабызны бегитдик. Тёрт кюн бла тёрт кечени тохтаусуз уруш этдик.

Бизден алты километр чакълы барыб мазаллы чегет дуппурну юсюнде бизни бир взводубуз душман бла согъушады. Фашистле алайгъа болгъан къарыуларын салдыла. Бизникиле джаугъа къаршчы узакъгъа атхан артиллерия төрт пулемёт, автоматла, башха сауут бурадыла.

Башыбыздан юнкерсле бла мессершмитле атыб башладыла. Джангур да тохтаусуз къуяды. Ахмат бла мен болгъан экинчи взвод душман бла къызыу уруш этеди. Будаь сабанла тютюнлеб кюедиле. Къан төгюледи. Къаллай кюнле, къаллай кечеле ётдюле. Юч кюнню немцала дуппургъа чабыуул этиб турдула. Тобла, пулемётла, автоматла бирден атыладыла. Ротабызны командири, душман дуппурну алгъанын айтыб, бизге аны ызына сыйырыргъа буйрукъ берди.

Джассыда дуппурну тубюнден ёрлеб тебретдик. Кече асыры къарангыдан кёзге тюртгенни кёралмайбыз. Алай болса да шыкъыртсыз барыб турабыз. Ахмат бла мен алдагъы экинчи взводабыз. Таугъа ёрлерге юреннгенибиз себебли. тикге таукел чыгъыб барабыз. Бир кесекден командир олтурургъа буйрукъ берди. Кёб турмай артиллериябыз, тобладан атыб, дуппурну башында немцаланы къуш тютюнлей чачыб башлайды. Тобла джандыргъан отну джарыгъында душманланы шындык-шындык аугъанлары кёрюнеди. Атыу сабыр болгъанлай, джауну оборонасына чабыуул этерге буйрукъ бериледи. Биз терк огъуна дуппурну башына чыкъдыкъ. Чачыу-къучуу бол-гъан оборонабызны сыйырыб, тангнга дери ишлеб кюрешдик. Эртденликде ротабыз алгъыннгы джерине къайтды. Немца самолётла тохтаусуз бомбаланы къуядыла. Джер тебретгенча кёрюнеди. Аскерчиле артха кетерге унамай, джигитликни танытадыла. Алай болса да командирни буйругъу бла мен биргебиз. Ашхам бола рота чегет талачыкъгъа джетиб тохтады. Командир артда къалгъан бир уллу тобну алыргъа барлыкъсыз, деб джашланы арасындан сайлаб, төртеуленни атларын айтды. Аланы ичинде Ахмат да, мен да бар эдик. Ючюнчю нёгерибиз Еременко эди. Командир аллыбызда, биз да ызындан барабыз. Ол бизге джолну онг джанында эшиклери орамгъа ачылыб тургъан юде немцала болургъа болурла деб, сауутланы огъары аягъына миндиртгенди. Мен ол юйге киргенлей, бычакъны тыгъыб къоймасала, тинтиб чыгъарыкъма. Фашистле бар эселе къачаргъа болурла, сакъ болугъуз, деб ичине

кирди. Тёртюбюз да автоматланы джерлеб сакълайбыз. Бир заманда ол бир мазаллы немца офицерни аллына сюрюб чыкъды. Аны эки къолун артына байлаб, эки солдат бла ротагъа ашырдыкъ.

Командир аллыбызда, Ахмат бла мен да ызындан бир къулакъны ичинде тобну юсюне барыб къалдыкъ. Аны атла бла ротагъа тартдырыб келдик. Алайдан тангнга дери будай сабанланы ичлери бла кюнчыкъгъаннга барабыз. Аякъ тюрбюзден бѣденеле таууш этиб учадыла. Торгъайла джырлайдыла.

Бара-барыб будай сабанны табыракъ джеринде оборона тутдукъ. Башыбызда биягъы самолѣтла гюрюлдеб айланадыла. Ауур бомбала сызгъырыб тюшедиле. Бизни къатыбыздан узакъ бармай чегет башланады. Шепетовканы къатындабыз. Алайдан тебмей оборона бегитебиз. Окопала къазабыз. Тогъузунчу Ахматныкъы, онкюнчю меники эди. Атышыу башланды. Аскерчиле бюгюлмей уруш этдиле. Бир кесекден бизни бир взводубуз душманны къуршоууна тюшдю. Аны азартларгъа юч взводну джибередиле. Биз да ала блабыз. Ахмат экинчи взводда, мен ючюнчюде. Сермеш юч сагъатны тохтаусуз барыб турду, автоматла бла пулемѣтладан от джандырабыз. Немцала къырылгъанлыкъгъа да, тохтамай алларына келедиле. Бир артха атлам этмейбиз. Къараб-къарагъынчы фашистлени шындым этиб, взводну къутхардыкъ. Ахмат джаш болса да тири эди. Ол кюн да танытхан эди кесини джигитлигин. Аны таукеллиги кѣб джерде таныла эди. Душман таба чабыуул башланса, Ахмат ал къауумну ичинде болуучусу эсимдеди. Алгъа мыллык атыб тебресе, кесин урдуруб къояды деб командир, ызындан къычырыб, кѣб кере къайтаргъанды.

Бир кесек юреннгенден сора, тирилиги себебли, Ахматны экинчи пулемѣтчу этдиле. Биринчи пулемѣтчу ѣлсе, джаралы болса, аны орнуна къалыргъа керекди. Арадан бир ай кетиб, ол биринчи пулемѣтчу болду. Сермешуле учсуз, къыйырсыз эдиле. Хар къыйын урушдан сау чыкъсакъ, бир-бирибизни къаты къучакълайбыз.

Бир кюн бизге азыкъ алыб келген машинала батыб, чыгъалмай къаладыла. Командир тирирек джашланы талайын джибереди. Ол кюн да этген эдиле Ахмат бла меннге бюсюреу.

Къазауатны ал джылындан бери эсимден кетмейди Ахмат бир урушда этген джигитлик. Киевни къатында эдик. Къулакъны эки

джанындан немчала бла биз бир-бирибизге атыб башладыкъ. Таш, агъач да окъ, тоб болуб къалгъанча кёрюнеди. Джер джанады. Аскерчиле ауадыла. Кёк къара тютюннге батханды. Душманны не тюрлю сауутундан да атылады. Тёгерек къарангы болуб, джангыдан джарыйды. Джангыз бир солдат артха турмай сермешеди. Ёлселе да душманнга бойсунмайдыла. Мен ол кюн билгенме адам къурчдан кючлю болгъанын. Кёзюмю аллында турады Ахмат бла нёгери джауну чалгъанлары. Джер да, кёк да джанадыла. Элия, шыбыла да бирге къошулгъанчады. Бир заманда бизни артиллериябызны тамада лейтенанты, окъ тийиб, къулакъда ауады. Бизникиле кёредиле, алай болса да къызыу атыла тургъаны себебли, киши къоркъмай баралмайды. Атышыуну сабыр болурун сакълайбыз. Джаралы уа кычырады. Ахмат бла нёгери къоргъашын джауумну тубюнде мыллык атадыла. Бир сюркеле, бир туруб чаба, къол пулемёт бла душманнга джууаб эте, экиси да лейтенантны эрлай кёлегин алыб байладыла. Душман отну ала таба бургъанды. Джашла, башха мадар табмай, джаралыны бомба къазгъан чунгургъа тартадыла. Халын къолай кёрген болмаз эдиле, атылыуну тохтарын да сакъламай кёлтюрюб тебрейдиле. Хар атлам ёлюмден толуга эди. Алай болса да джигитден окъ да къоркъады, сюнгю да кирмейди джигит батыргъа деб тюз айтадыла. Бир сюркеле, бир ёрге туруб атлай, Ахмат бла нёгери тамада лейтенантны къулакъны башына чыгъардыла. Ол заманнга атышыу да сериуюн болду. Джашла джаралыны медсанбатха ашырдыла. Санинструктор къыз эки джашны да атларын, тукъумларын, къайсы аскер бёлекден болгъанларын джазыб, лейтенантны кёкюрек хурджунуна салды.

Джети джукълаб эсимде джокъ эди ол кюн Ахмат бла нёгери сау къалырла деб. Аджал джетмесе, отну ичине атсанг да адам сау къала кёреме.

Арадан талай кюн кетиб, Ахмат бла нёгерине госпиталдан письмочукъ келди:

«Багъалы къазауатчы тенглерим Ахмат бла Саша!

Сизни кючюгюз бла мен сау къалдым. Бек сау болугъуз. Опера циямдан кэтулдум. Джарам сау болуб барады. Кёб турмай бёлекге къайтырыкъма деб турама.

Сизни комбатыгъыз бла тюбев, этген джигитлигизни юсюнден айтханма. Кърал саугъагъа теджелгенлени тизимине къошулгъансыз. Саугъаларыгъызны алсагъыз, билдиригизни тилейме. Сау кёрюшейик. Къучакълайма.

Къазауатчы тенгигиз Михаил. 30 август 1941 дж.♦

Ол заманда Ахмат да, мен да ючюнчю ротаны биринчи взводунда эдик. Уруш тохтагъан кюн хазна болмай эди. Алай болса да атылмагъан кёзюучюкле да тюбеучен эдиле. Бир кере чегет талачыкъда танг атыб, Ахмат да, мен да бирге уяндыкъ. Тёгерек шошлукъгъа батыб турады. Биз эрлай къобуб къатыбыз бла баргъан къулакъ суучукъда бет-къол джуудукъ. Чыкъ тюшюб тургъан къырдыш гокка хансдан толуду. Кюн тийиб, чегетни башындан къарады.

— Шо бу сейирликге бир къара, Ахмат, — деб къучагъымы кердим.

— Къалай ариуду джер, къалай аламатды джашау, уруш болмай турса. Къайгъысыз турсала, адамла нечик насыблы боллукъ эдиле. Дунияны джарытыб тургъан кюн мурдарлагъа джылыуун неч бередит? Джерде хар адамгъа да джетерикди байлыкъ хазна, хар адамгъа да барды орун. Джаныуарлыкъ тохтаса, джандетди Джер. Адамдан насыблы болмаз эди, бир-бирлерин ёлтюрмей турсала. Дуния бютеу бизни къралыбызча болса, тарх деб шкок атыллыкъ тюл эди. Кёремисе булбулланы, кече тангнга дери джулдузланы тюблеринде джашил бутакълагъа къонуб джырлайдыла. Къалай акъыллыдыла къанатлыла. Алагъа кърал чек джокъду. Къарачы бу гитче талачыкъгъа ненча гокка ханс чыгъыб турады. Джерни джети къатын тешиб чыкъгъан къулакъ суучукъ кёзлеуледен къуралады. Аны тауушчугъуна бир тынгыла. Кюн кёкден бютеу дунягъа джылыу юлешеди. Ол болмаса, джерде джашау да боллукъ тюлдо. Хар не зат да табигъатда адам ючюн къуралыб турады, — деб Ахмат сейир эртденликге къууаннганын билдирди.

Биягъы уруш. Къайгъыдан толу кюнле бла кечеле. Урушда хар бир сагъат кеси бир энчи хапарды. Аланы къайсы бирин айтайым. Алай болса да бир-бир затла эсимден кетерге унамайдыла. Бир кере немцала бизни старшинабызны пленнге аладыла. Аны блиндажда тутхан хапарлары келди. Тенгибизни къутхарыргъа атландыкъ. Блиндажда онеки мурдарны ёлтюрюб, нёгерибизни башына бош этдик. Ол кюн да бизни бла эди Ахмат.

Киевни кюнчыкъгъан джанында юч ротабыз душманны кър-шоууна тюшедиле. Ахмат биринчи, мен экинчи роталадабыз. Кюз арты заманды. Фашистлени обороналарын юзалмай, азыгъыбыз да тауусулуб, бек инджилебиз. Бизден джыйырма километрде уллу суу барады. Кече аны таба атланыргъа буйрукъ берилди. Кече сууну аргъы джанына ётерге деб тургъанлай, фашистле кёпюрню атылышдыла. Биз, немцаланы обороналарын юзюб, кёпюрню чачылгъан кыйырын джамаб, суудан ётдюк. Танг атханлай, чегетни ичинде оборона бегитдик. Кюн тиерге кесибизни аскерге къошулдукъ. Мен талай нёгерим бла взводха азыкъ алыргъа баргъан джерде Ахматны кёрюб къойдум. Асыры къууаннгандан, къучакълашыб, джыладыкъ. Бизни алай кёргенинде, командир ашыкъдырмады. Ахматны нёгерлери да, бир-бирибизден айырыргъа кёзлери кыймай, сакълаб турдула. Ол кюн айтхан эди Ахмат юйге джиберирге деб письмочукъ джазыб хурджунунда айландыргъанын.

Ахмат къачан да огъурлу эди. Бир кере аякъларында чурукълары кысыб джунчутханлары эсимдеди. Уллу уруш баргъан тюзде нёгери, ёлюб тургъан солдатны аягъында эки асыулу чуругъун кёрюб, быланы алайыкъ ансы инджилесе дегенинде, Ахматны этген джууабы былай болгъан эди:

— Алай къалай айтаса. Мен ёлюб къалсам да ёлгенни юсюнден затын алыб къалай киерме. Ёлгенни чурукъларын кийсем, сора мен сау къаламамы.

Мен болгъан ротаны старшинасыны къатыны Валя саниструктор эди. Ол штабда ишлей эди. Бизни ротагъа келгенинде, Ахматдан хапар сорама. «Ахматны кёрдюм, сау-эсенди. Джукъ кереклиси джокъду. Алгъы бурун аланы ротагъа элтиученбиз азыкъ. Салам айтдыра эди», — деб кёб кере къууандыргъан эди.

Не келсин, къазауат огъурсузду, хатерсизди джазыу. Бир кюн старшина, Валяны душманны тахсачылары, джаралыны байларгъа бара тургъанын кёрюб, уруб къойгъандыла деб, джылаб хапар айтхан эди. Андан сора мен Ахматдан хапарсыз болуб кёб тургъан эдим.

Валяны ёлюр джеринден кёб кере къалдыргъан эдим. Мен штабны къатын сакълаучан заманда кече ёлген, джаралы болгъаннга барыргъа тюшюб къалыучан эди. Мен биргесине барыб къоркъуулу джерледен къутхарсам, уллу бюсюреу, алгъыш эте эди къатынчыкъ.

Къазауатны джолларында кѣб зат унутулургъа унамайды. Бир кере, ашхамда ызыбызгъа кетерге буйрукъ болуб, гузаба барадыла аскер бѣлекле. Мени хоншум Рамазан бла мен, ач болуб, бир элчикни къыйыры сюремде буруучукъну къатында азыкъчыгъыбызны къаба тургъанлай, Ахматха тансыкъ болгъан болур эдим, шо бусагъатда Ахмат келиб къалса, дегенлей, озуб бара тургъан ротадан чыгъыб, атын айтханыбызны эшитиб, къатыбызгъа келиб къалды. Ючюбюз да къууанч тыбырлы болдукъ. Азыкъчыгъыбызны да юлешиб ашадыкъ. Шо сен бир кѣрге эдинг ол кюн бизни табханында Ахматны къууаннганын. Ол кюн энтда кѣзюме кѣрюне турады. Къатыбызда бир кесекчик туруб, ротасыны ызындан чабыб джетди.

Киевни къатында биз фашистлени къуршоууна тюшдюк. Сермешле тохтаусуз баргъанлай турадыла. Бомбала атыладыла. Джерчунгурдан толуду. Тобла атыладыла. Пулемѣт, автомат таууш къулагъынгы сансытады. Сермешге Ахмат да, мен да бирге киребиз. Бир заманда кѣзлерими ачыб къарасам, бойнума, билек къошума осколкала тийиб, къаным бара тура. Ма ол кѣзюде къырылгъандыла мени къазауатчы тенглерим. Алайда менден сора бизни дивизиядан хазна сау къалгъан джокъ эди. Киши да унутулмасын! Ёлгенлени атлары тас болмасынла! Ала унутулсала, джангы къазауатны къоркъууу джууукълашырыкъды.

- 1. Ата джуртха чабхан джаула бла совет аскерчиле къалай кюрюшедиле?
- 2. Тюрлю-тюрлю миллетледен адамла къалай джашайдыла?
- 3. Повестде аскерчи джашны сакълау къайсы сыфатланы юсю бла суратланады?

Тау суучукъ

Булутланы тюблеринде къарладан
Бѣгеклениб, кѣмюклениб чыгъаса,
Арымайын хапар айта, башладан
Ёзенлеге мыллык атыб бараса.

Джай чилледе джитиледен аязчыкъ
Иссиликден сени сакълай келеди,
Кѣлеккесин субай ёсген джаш назчыкъ,
Сеннге къараб, кюзгюдеча кѣреди.

Джолоучуну сукъландыра кесинге,
Джюрегинде сагъышларын чачаса,
Тюрсюнюнгу унутмазча, эсине
Тауушунгу къулагъына саласа.

Суу алыргъа келген таулу къызланы
Джырларына ариу эжиу этесе,
Джагъалада ёсген гокка хансланы
Ийислерин сен биргенге элтесе.

Джугъутурла эртден, ингир тизилиб,
Уучуладан къоркъа-къоркъа энелле,
Кёб кюнлени тауушунгдан илгениб,
Суудан тоймай, ызларына кетелле.

Сыбызгъысын согъа, таулу срюючю
Эртден сайын санга салам береди,
Тюрсюнюнгу кёкден къараб кёрюючю
Кюн башынгдан къанатларын кереди.

- 1. Тау суучукъ неге джарайды?
- 2. Назмуну къуралыуун айырыгъыз.
- 3. Текстни азбар этигиз.



Сылпагъарланы Кулина

(1941)

Тенгим эсенг

Абын-сюрюн эте, Таулан сенчагъа гузаба чыкъды.

Кюнортагъа келиб тургъан анасы Дарийзат ишге кетерге теб-реб тура эди. Джашыны аякъ тауушун эштиб, ол ич юйден:

— Джашчыкъ, сенмисе? — деб сорду.

Тауланни менме дегени бла китабдан толу сумкасыны шууулдаб келиб ич юйде орундукъ юсюне тюшгени тенг болдула. Аны ызындан, ол да сумкача учуб келиб, орундукъ аллына боюнлукъ тюшдю.

— Бу адетни уа къайдан чыгъардынг?! — деб сейирсинди Дарийзат, ич юйден башын къаратыб. Кесинг да быллай бир къайда къалыб кетдинг? Сени сакълай, ишге кечигиб къалдым да!

— Ой, биз бир учуу этдик да! — деди Таулан, школ кийимлерин сенчада теше. Аны хурджунларындан конёкларын чыгъаргъанын эслеб:

— Тохта, аланы школгъа дамы алыб баргъанса? — деди анасы.

Таулан не эсе да бирлени мурулдады, ангылар джукъ а айтмады.

Аны кыызаргъан бетине, къар къатхан чурукъларына, этеклери суу кылдыла болуб тургъанларына кёз джетдириб, Дарийзат башын чайкъады. Таулан тургъан джерде, аны чурукъларындан тюшген къар эриб, полда кёл болду.

— Ашарыкъ суууйду, не заманны сакълайма, олтура кир, — деди Дарийзат. Ол ашатмай кетсе, Таулан олтуруб ашай турмазын ол биледи. Таулан ойнагъандан озарыкъ тюлдо.

— Ач тюлме, ання! — деб, Таулан сылджыраб кетерге умут этди.

— Джашым, ишден аш тамада, олтур, — деди анасы. Таулан тепсини аллына чёкдо, эси уа анда, тикде уча тургъанладады.

— Саутланы джыяrsa, дерс этерге унутма, — деди анасы, кете. Анасы мюйюшден ташайгъанлайына, чанасын да тартыб, Таулан эл кыйырда тикде уча тургъан сабийле таба джумулду.

Барса, учуу тамам кызыуда.

Учаргъа асыры ашыкъгъандан, Таулан, тикни башына дери чыгъаргъа тёзюмю джеталмай, бир-эки кере да белинден-белинден учуб тюшдо. Ангa сабийле кюлдюле.

— Эй гыккачыкъ, къоркъма да ёргеракъ ёрле! Джыгъылсанг-томалсанг да — тюбюне тюшерик болурса! — деб сабийле селеке этдиле.

— Аны сизгеми сорама! — деб гырхыланды Таулан, алай болса да энди къалгъанла ёрлеген джерге дери чыгъыб, алайдан учуб башлады. «Ой-ий, иги чана бла учхан-самолет бла учханчады да!» — деб кёлюне келе, Таулан чанасына бир джатыб, бир олтуруб, аякълары да бир джайыб, бир джоппу-джоппу джыйыб чёгюб учады, тикни тюбюне къушча учуб-учуб тюшеди. Сора сабийле тикни тюбюнде, тюшген кёзюде, ким узакъ баралса да, деб эришиб башладыла.

Дерсде къалай-алай болса да, Таулан оюнда кесин хорлата юренмегенди, бюгюн а тикни тюбюнде узакъгъа барыу бла Халитни къат джарымына да келишалмайды. Чот Халитни чанасындамыды, кесиндемиди, ким билсин, тикни тюбюне джырылдаб тюшгени сайын, барысындан да узакъгъа барады. Джашланы барына да уллу кёллю, огъартындан къарагъанча, Тауланнга алай кёрюнеди. Ол затха уа, ким къалай болса да, Таулан тёзалмайды.

Таулан бла Халит бир классда окъуйдула, бирге олтурадыла, бирчаракъ окъуйдула, бир-бирине эриширге ёчюрекдиле.

Бир-бирин кьозургъа да ёчдюле.

Тауланни артха кьалгъанына ачуланнганын эслеб, Халит:

— Таулан, джукъусураб, бюгюн эртденбла башынга джаурукъ къысхан болур эдинг, аны ючюн артха кьаласа, джюрегинги кый-нама! — деди. Сабийле кюлдюле. Асыры бек чамланнгандан, Тауланни аузуна сёз тюшмей кьалгъанча болду. Сора эс джыйыб:

— Да сен алай джигит джаш эсенг, ма ол сызгъаны сырты бла учуб тюшчю, Халит, биз да бир кёрейик сени башынга кьаллай берк кийгенинги! — деди. «Сызгъаны сырты» дегени — тикни аралы-гъындагъы табсыз джерди, сызгъа тикни башындан тюбуне дери созулуб барады, сабийле учхан таба джаны мийигирекди, бирси джаны алашады. Ол мийигирек джаныны сырты тюздю, джолчады, алай а аны юсю бла, ары-бери бурулмай баргъан кыйынды, чананг не аз да бир джаны таба бурулуракъ болгъанлайына, сызгъагъа джардан къуюлургъа боллукъду. Ол себебден «сызгъаны сырты» бла абадан джашла кюч, эб сынай учуучандыла, ууагъыракъланы ары джибермеучендиле. Бусагъатда уа, насыбха, абаданладан киши эсленмейди, «сырт» бошду.

— Сыртны юсю бла баргъан алай оюн эсе, эм алгъа сен кесинг бир кёр залимлигинги! — деди сабыр Халит, хо деб тебремей.

Ол «залимлик» деген хыликке сёз кьошулмай кьалса, не дерик эсе да, ол скоймеучю сёзю кьошулгъанында уа, кесин тыйыб кьоялмай, Таулан:

— Да ким джаурукъ къысханы-къысмагъаны танылыр! — деб, сабийлени ызындан тизиб, тикни башына ёрледи. Бусагъат кёргюзюр ол Халитге да, кьалгъанлагъа да залим болгъаны бла кьалгъанын!..

Таулан чанасына таб джарашыб олтурду. Чананы суйген джанына иги таб бурурча, бауун таб тутду. Аумаз акъылда, эки аягъын эки джанына кенг-кенг джайды. Чана ары-бери бурулмай барырча, аллына узакъгъа кьараргъа кюрешиб, «хоппа-а!» — деб, алгъа силкинди. Учханны кьоюб, сабийле аны ызындан кьарадыла.

Тауланга дуняда эм джигит кеси болгъанча, бютеу дуня бары анга кьарагъанча кёрюндю. Зууулдаб барады... Джол кьалтыраб кёз алдайды. Джел бетинге уруб, кёзлеринги къысарынг келеди. Тикни бели сюремде уа гыланчыракъ джер барды. Тауланни

«айланчыракъ» джерге джетеме, — деб кѣлюне келгени бла, кѣкге уча барыб, джардан къуюлгъаны тенг болду...

Башындан къараб тургъан сабийле юрюлюб анга мыллык атдыла. Учханлада томалгъан, джыгъылгъан азмыды? Аланы киши сан этмейди, алай а бу къауумда алайы бла учхан къуру Тауланды...

Къаргъа булгъаныб, къобаргъа кюреше тургъан Тауланны эрлай аякъ юсюне салдыла. Аланы ары-бери тюртюб, Таулан кеси ёрге чыгъаргъа умут этди, алай а бир аягъы асыры ачыгъандан, кесин ёрге сюеялмады, ызына чѣкдю да къалды. Сабийле чанасын келтириб, анга олтуртдула, чанасына джегилиб, чабдырыб эрлай юйюне элтдиле. Ол огъай бир къозугъан сѣз айтхан да болмайды. Халит эм алгъа аны алчы-гюлчю айланганына кюлсе да, джунчугъанын эслегенинде, чабыб келиб, къалгъанлача, аны юйюне дери ашырды.

Юйге джетерге, аягъыны бек ачыгъаны да бир кесек сынды, сора асхай-асхай кеси юйге кирди да, джыгъылыб бедишлик болгъанына да, кѣл кенгдириб, кѣб учмагъанына да къыйнала, Таулан диваннга аунаб, джукълаб къалды.

— Джашым иги окъуб, халинг да иги болуб, мени ийлыкъдырмагъанынг ючюн, мен санга разыма. Энтда сен керти эркиши болгъанса, кел, къошха элтейим. Мен санга толу ышанама! — деб, ат аллысына алыб, атасы Тауланны къошха алыб кетди. Къошда, эки самырны да ызындан тизиб, джашчыкъла бары да минерге талпыучу Джоргъагъа да миниб, Таулан къой кюте кетди. Къойларын отламагъа къолюб, арлакъ барыб къараса, аллында мазаллы кѣл!..

— Джоргъа, хар ким сени махтайдыла. Алай залим эсенг, ма бу кѣлден ётчю! — деди Таулан Джоргъагъа, ойнары келиб. Джоргъа, адам тилде сѣлешиб:

— Ётерге керек эсе, ётейик! Джалыма иги къадал. Ары джанына ётуб бошагъынчы, ауузунгдан сѣз чыгъармай тур, чыртда сѣлешме! Сен адамлыкъ эталсанг, мен атлыкъ этерме! Хо?

— Хо! — деб, Таулан атны джалына ёлюм къара джабышды. Джоргъа, ёрге силкиниб, кѣлню юсю бла учуб тебреди. «Хой-хой-хой, къалай игиди учуб баргъан а, кесинг да тюл, быллай ышангылы атны юсюнде! Джангыз бир аманы — сабийле кѣрмейдиле ансы», — деб Тауланны кѣлюне алай келди. Аны кѣлюн окъуб къойгъанча, ат ызына бойнун буруб къарады да, башын чайкъай, тѣбенирек тюше

башлагъанча болду. Суугъа тюшюб къалабыз деб къоркъуб, Таулан анга ауурлугъун салмазгъа кюрешди, къолларын хауада эки джанына силкиб, учаргъа болушургъа дыгалас этди, дагъыда джалгъа къадалды. Атны дагъыда тёбенлей баргъанча кёрюб:

Ёрге, Джоргъа, ёрге силкин! — деб къычыралгъанын къычырды. Ол алай селешгенлейине, тик энишге, кёлге тюшюб тебреди. Келиб суугъа батыла башлагъанлайларына, аллына силкиниб, ат эки ал аягъын тик джагъагъа илиндирди, санлары уа джардан энишге, суу-гъа салыныб къалдыла, джашчыкъ да юсюнде. Ат ёрге-ёрге силкиниб кюрешеди, мийик джагъагъа уа секириб чыгъалмайды, аллына гылджа бюгюлюб, тырнакълаб кюрешген аякълары уа тёбен сылджырай барадыла...

Джагъаны тиклигин, мийиклигин кёргенлей да ангылагъанды Таулан атны суу бла джюзмей, кёктюн нек келгенин, алай а энди не этсин? Экиси да мийикден кетиб, тюрсюз кёлге къуюлургъа тебрендиле. Ат а, биягъынлай бойнун ызына буруб, джыламукъ толу кёзлерин Тауланга къаратыб:

— Сени уа адамлыгъынг джокъ кёреем! «Селешме!» — деген шой эдим да! Эки эли гаячыгъынгы тыялмагъанынг амалтын, сени бу этиб къойгъанынг кёремисе?! Махтанчакъ! — деди. Сора ёрге силкиниб, Таулан кесини башы бла чортлатыб джагъагъа сыртындан къаблаб, кеси суугъа батыб тебреди. Таулан, джагъада ары-бери чабыб, дыгалас этиб:

— Тохта, Джоргъа! Бери чыкъ! Батма-а, батма-а-а!.. — деб къычырады.

Сора кеси къычырыгъындан илгениб уянды. Къараса, анасы юсюне ёрге сюелиб тура.

— Таулан, уянчы бери, джашым! — деб уятыргъа кюрешеди. — Неге къычыраса, аман тюрсюмю кёре тураса?

Таулан джунчуб сорду:

— Анам, Джоргъа къайдады?

— Джоргъамы? Къайда боллукъду болуб?! Болуучусуча, къошда болур. Тур, ингиргиде джукълагъан иги тюлдо. Дерслеринги уа этгенмисе?

Таулан бу сорууну эшитмегенча этди. Анасы да экинчи сормады.

— Халит шохунг келиб кетген эди биягъында, — деди анасы, — уятыргъа кёзюм кыймай кыйгъан эдим.

Халитни атын эшитгенинде, Тауланни эсине биягъы джыгъылгъаны тюшюб, джангыдан кыйналыб, джукълагъанча, башын джабыб, ол огъай, ашаргъа турургъа да унамады. Эртденбласында уа буту маджал болгъанча болуб тура. Анга кюуаныб, сынчыкълагъанын билдирмезге кюреше, дерсге кетди. Бир кесекден Халит ызындан джетди.

— Салам! — деди да, муну джууаб бериин да сакъламай:

— Таулан, математикадан эсеблени этгенмисе? — деб сорду. — Аланы этмеген эсенг, бюгюн сынау иш боллукъду да, аланы да эталлыкъ тюлсе, меннге уллу къарнашым болушханды этерге, джолда айта барайым.

Аны саламын, айтханын да эшитмегенча этиб, Таулан башын бир джанына бурду. Аны тюз айтханын билсе да, кёлкълдысын кыоялмайды.

Математика дерсде кертиси бла сынау иш берилди. Кыйын эсебле дерча да тюл, алай болса да кыалай этилликлери адамны эсине келмеген кирик эсебле. Таулан дыгаласха кирди. Тёгерегине кыарады. Кыарогъанлыгына уа, хар ким кесини иши кыйгъылыды, башларын дефтерлеге сугъуб кюрешедиле. Башха замандача, бир бирини аякъларын баса, таша тюрте тургъан джокъду. Шыбырдашханлада да ышаргъан-кюлген джокъду, бирер кыагъытчыкыгъа джукъчукъла джаза да бир-бирине кёргозе, бирлери да аланы узакъдан окъуб, не баш чайкыай, не тюз деген магыанада баш булгъай...

Таулан не джазарын бир да башына джыялмады. Тёзе турду да Халитни тюртдю. «Не?» — деб, кёзлерин джандырыб кыарады ол.

— Бу! — деб, Таулан эсеблени бирин бармагы бла кёргозю.

— Бусагъат... — деди Халит. «Кесимикин эрлай бошайым да, сеникин да этерме» дегенлиги болду ол. Алай а ол кесиникин бошагъынчы, дерс да бошалды. Джукъ этилмеген дефтерин устазына узата, Таулан кёзлерин джерден айырмады. Классдан чыкыгъанларында уа, Халитни кыаты бла озуб тебреди да:

— Халит, сен кесингден сора кишини джукыгъа санамай кереме! — А сен кесинг а? Хаман «мен-мен» деб, сенден башха адам бир джукъдан озса, даулашыб тебрейсе, ачыуланнган этесе, — дерсде уа

эрлай кьонгурау кьагъылыб кьалгъанын кесинг кърмедингми да!
— деди Халит. Сора экиси эки джанына айырылыб кетдиле.

Ингиринде Тауланни атасы кьошдан келди. Тауланнга айтды:

— Джашым, энди сен уллу джашса, каникуллада сени кьошха элтирикме, анда, кьошда, уялмазча «иги багъала» алыргъа кюреш!

Кьошха барыу Тауланни эм уллу кьууанчларыны бириди: самырланы ызынгдан тизиб, скорюу бла бараса, Джоргъагъа минесе, ызынга келсенг, сабийлени ауузунга къаратыб, хапар айтаса, дагъыда, къайдам...

Тауланни сагъыш басды. Тюненеги, бюгюннгю ишлерин билсе, атасы «уллу джашса» демезлигин киштик да ангылайды. «Уллу джаш болдунг» деб ышана эсе уа, ышанырча этерге керекди. «Керекди» деген тынчды, этген а кыйынды. Эм палахы уа — эсебни дерсиди. Халит бла андан дерсни этерге, Халитге да тилни дерсинден болушургъа керекди. Аمانы уа — Халит бла джауду. Эсеб этерге кьалгъанладан артыкъ манга болуш деб устазгъа барыргъа уа — уялгъан этеди. Кьалгъанлада болгъан эки кьулакъ сенде да барды, алагъа артыкъ азан кычырыргъа нек керекди, деб кълюне келир аны да... Айыбды...

Таулан ол сагъышлагъа кетиб тургъанлайына, тюшю эсине тюшдю. Чабыб чыгъыб, барыб Джоргъаны бойнундан къучакълады. Башын сылады.

Эки-юч кюнню Таулан бла Халит бир-бирин эслемегенча этиб айландыла. Кёзлерини кыйырлары уа бир-бириндедиле.

Ючюнчю кюн ингирде уа Таулан, китабларын да алыб, Халитлары таба тебреди. Арлакъ баргъанлай, была таба келе тургъан Халитге тубеди. Аны эслемегенча этиб, озуб тебреди. Халит ызындан:

— Таулан, къайры кетиб бараса? Мен санга бараем! — деди.

— Керти?! — деди Таулан. — Мен да санга бара тура эдим.

— Сора нек къарамай озуб бараса да?

Экиси да кюлюб джибердиле.

Сора, бурунча лахор эте, бирге дерс этерге кетдиле.

Къобанланы Ахмат

Алма терекни чагъыуу

Алма терекни неди чагъыуу,
Берлик тюл эсе кёгетин?
Джазгъы кюнлени неди татыуу,
Джылытмай эсе джер бетин?

Джаугъан джангурну неди хайыры,
Кёгертмей эсе кырдыкны?
Чыракъ джаныуну неди джаныуу,
Берлик тюл эсе джарыкъны?

Чокъуракъ сууну неди суулугъу
Боллукъ тюл эсе ичерге?
Къоргъашын окъну неди окълугъу,
Оту джокъ эсе ичинде?

Тилинг болгъандан не хайыр барды,
Джокъ эсе чыртда айтырынг,
Сени джашауунг не зат джашауду,
Джокъ эсе халкъгъа хайырынг?

● Табигъатда торлениуледе эмда адамны халисинде баш ышанла къайсы-
ладыла?

Чам хапарчыкъла

— Алан, тюнене тюкенден бир аламат китаб сатыб алгъанма!

— Аты къалайды?

— Атын унутханма, тышы асыры ариу болгъандан хаман аны
кёз аллыма тутуб турурум келеди...

— Ичи уа къалайды экен?
— Неге керекди сора аны ичи меннге?
— Къалай керек болмайды?
— Ичин тышына айландырыб саллыкъ болмазма муну таб-
хагъа!

* * *

— Школда хаман джаздырыб нек турадыла, анам, бизге?
— Ариу джазаргъа юретир ючюн...
— Ариу джазгъан алай керекли затмыды?
— Игитда керекли болады! Хар билимли адам ариу джаза би-
лирге керекди.
— Бизни атабыз билимлимиди?
— Игитда билимли болады!
— Сора джаза нек билмейди?
— Къалай билмейди? Бек ариу да биледи!
— Биле эсе, кеси джазмай, хаман машинкагъа джаздырыб нек
турады да?!

* * *

— Атдя, сен зоопаркга баргъанмыса ёмюрюнгде?
— Игитда барама, джашым...
— Асланланы, къапланланы кёргенмисе анда?
— Игитда кёреме, джашым...
— Ала адамладан къоркъгъанмы этедиле?
— Огъай...
— Сора бирери бирер темир аугъа кириб нек турадыла да?!

Джылктычы джашчыкъ

Батчаланы Али-Мурат

Минги Тауну ёмюрю эримереучю тёппесин боз булутла кючле-гендиле. Ашхам бола, джангур къоркъууун джел этер дегенлей, букъуну сюре, джел да джетди.

Хар ким малларын орунга джыйыб кюрешедиле. Ма, бюгюн да Идрисни юй бийчеси Къанитат, ийнекни, саууб, сютю болгъан челекни юйге салыб чыгъайым деб бурулгъанында, гитче джашы Муссаны не эсе да тыхсый айланнганын эсledi. Джукъ айтмай, юйге барыб, къолларын чайкъаб, эшикге чыкыгъанында, Идрисни Мусса-чыкыгъа ариу айта тургъанын кёрдю.

— Не болгъанды мынга, нек джанына тийгенсе, а киши?

— Да, болуб а не боллукъду, тамбла джылкыны сюрюб, Буруш Сыртына мен да барама, — дейди.

— Тоба, тюз айтады. Энди каникуллагъа да чыкыгъанды. Мында бошбел болуб айланнгандан эсе биргенге элтгенинг игиди, — деб анасы Муссагъа къарагъанында, аны бетчиги бираз джарыды.

Идрис, тамбла джолгъа чыгъарыкълары себебли, керекли затланы, азыкъны, артмакыгъа салды.

Ол кече Идрис да, Мусса да джукълаялмай кёб турдула. Идрис, джангур джауб, джылкыны сюралмай джунчургъамы башлагъанбыз деб, джукълаялмай эди. Мусса уа, гокка хансла бла джасалыб тургъан талада джылкыны къалай кютюб айланныгъын кёзюне кёргюзтюб, аны ючюн джукълаялмай эди...

Танг аласы бла къобуб, Къанитат экисин да джолгъа хазырлаб кюрешеди. Идрис Муссаны къатына баргъанында, ол къаты джукълаб тура эди. Уятыргъа кёзю кыймай, бир кесекни сакълады. Сора «бу да джукълаб, мен да муну сейирине къараб турсам, кеч боллукъду» деб орундукуню кымылдатыб уятды.

— Ай, хомух а! Сен къаллай джылктычы боллукъса, кюнортагъа дери джукълаб?! — деб атасы ышаргъанында, Мусса, не эсе да бир аман зат этиб уялгъанча, бетчиги кызыарыб, кийимлерине ашыгыш узалды. Андан сора джукъ айтмай, атлагъа джер салыргъа чыкыды Идрис.

— Мусса, джаным, къошха барсанг, атангы айтханын этиб

тур, не десе да, анга тынгылаб джюрю, — деб юретеди анасы.

— Болсун, ання, болсун. Аття мени джылкычы этсин ансы, мен аны бир зат бла джюрегин кыйнамазма. Школда да къуру «бешлеге» окъурма, — деб, анасын къаты къучакълаб, чабыб эшикге чыкъды...

Тау джайлыкълада

Атам совхозну тууар фермасында ишлейди. Ол, малланы да алыб, таугъа чыгъаргъа керекди. Мен да хар джыл сайын барама атамы биргесине. Быйыл да, каникуллагъа чыккъанымда, биргесине барлыгъым келгенин билдирдим. Юйде къалыб, керексизге кюн ашырмай, энтда таугъа барама дегенимде, атам разы болду.

Тау джайлыкъда уа къалай аламатды! Нарат ийис этген хауада къанатлыланы къонгурау тауушлу джырлагъанлары... Къулакъ ичинде эки ташны арасындан уруб чыккъан, ичсенг, асыры суу-укъдан тишлеринги къаматхан къара суу...

Джайны биринчи кюнлеринде совхозну тамадалары эркинлик бериб, атам бла талай нёгери, мен да биргелеринде, малланы сюрюб, джайлыкъгъа тебрedik. Кюн иссиди. Хауа асыры бек къызгъандан тылпыуунг тыйылады дерчады. Малла уа, чибин алкъын алай кёб болмаса да, иссиден ары-бери къачадыла. Мени тюбюмде тайлыгъындан да кесибиз асыраб юретген атым барды. Терекле тюбюне къачхан малланы ызларындан терк джетиб, джолгъа сала, ингир болургъа турлукъ джерибизге джетдик.

Алайда барыбыз да, къадалыб, тууарлагъа стауат хазырлаб, кесибизни да ары-берибизни джарашдырдыкъ...

Мен, бир кюнню да кълмай, малланы ызларындан джюрюйме, Ингирге дери, дух ийисли гоккала бла джасалгъан джайлыкъда айланыб, ох дейме. Малла да, отлаулары иги болса, тынч турадыла.

Биз джайлыкъгъа чыгыб, иги кесек заман тургъаныбыздан сора, кюн аманла башландыла. Минги Тау табадан къаралдым булутла кёрюндюле. «Джангур кюркъуун джел этер» дегенлери керти кёре эдим. Бир кесекден, Теберди кюбан кюбса этиучендиле тюбюнде ташлары аллай таууш, болгъанны дюнгордетиб, кёк кюкюреди. Ызындан джашнаб, тегерекни шыбыла чыракъ бла джарытды. Джангур челекден къуйгъанча къуйду.



Анга къарагъанча, бизни да төрт малыбыз аджашханды. Мени малланы кютерге къоюб, атам да, къалгъанла да кюн сайын излей-диле аланы, табмайдыла.

Атам, танг къаралдысы бла мени уятыб, атлагъа джер салыб хазырлады. Экибиз да, ауузланнган да этиб, джолгъа чыкъдыкъ.

Ат джолчукъгъа къуру бир ат сыйыннганы себебли, атам аллымда, мен да ызындан, Хасауканы тигинден ёрге бурулдукъ. Чегет бауур бла арлакъ баргъанлайбызгъа, атам, атыны джюгенин тартыб, тюшдю.

— Джашчыкъ, былай келчи, была тууар ызла болурла дейме. Сени кёзюнг джитиди, иги къарачы. Талай мал ыз кёрюнеди.

Мен да, атдан тюшюб, атам айтхан джерге къарадым. Кертиси да, талай ыз, батмакъны джырыб, ары ётюб, терекле таба кетиб тура эдиле. Атларыбызны джюгенлеринден тутуб, биз да ары тебрedik.

— Ай, ант джетерикле уа. Кёремисе сен быланы, Хасаукада болмаса отлау табмагъанча, бери келиб тургъанларын.

Кеч болгъаны себебли, кече алайдагъы кёшлада къалыб, танг аласы бла ызыбызгъа атландыкъ.

Биз да, малла да тамам арыб, сылыт болуб, ингир болургъа кесибизни стаутыбызгъа келгеникде, аллыбызгъа нёгерибиз чыгъыб:

— Мурат, дженгил кёшха бар, малла бла атлагъа мен оноу этерме, — деб, мени кёшха джиберди.

Ары нек ийгенин билмей, сейир болуб, эшикден киргенимде, кёшну ичинде талай адамны кёрдюм.

— Ма кеси да келди. Буду бизни кёшубузну, малыбызны да тутуб тургъан, — деб, мени асыры бек махтай айтды бизни бир нёгерибиз Амырбий.

— Кел берлакъ, Мурат, — деб кёшду дагъыда. Бир алаша, токъ киши, кёолун аллына узата, джарыкъ сёлешди.

— Къайда, джигит, былай келчи. Атанга болушханынг ючюн, сау бол. Кюнюнгю бош ашырмайса, ол бек ашхы шартды. Сеннге совхозну бегими бла, иги ишлегенинг ючюн, саугъагъа ма бу транзисторну ийгендиле, мал кютген заманынгда тынгылай туурса.

Уялгъаным бла бирге, асыры къууаннгандан, транзисторну да къойнума къысыб, кёшдан тышына чыкъдым.

Джанктылычха къарасам

Хубийланы Осман

Джылны къайсы заманын
Сюесе деб, тенглерим
Сорадыла кюн сайын,
Зыраф этиб сёзлерин.

Къайсы чакъны сюеме?
Сормагъанма кесиме,
Аны тюзюн билирге
Келмегенди эсиме.

Джаз айтдырады алгъыш,
Джай джашнайды чайкъалыб,
Акъ джибекча тюшер къыш,
Къач-алтынча саргъалыб.

Адам кёз-къаш бермезча,
Джылны бармыды чагъы?
Таб, боранны джелни да
Болуучанды бир джагъы.

Сейирди да чууакъ танг!
Кюн таякъла юйюнгде,
Джанктылычха къарасанг,
Джангур джауа тюбюнде.

Къалай ашхыды джаз

(Джыр)

Сюйюнчланы Азамат

Чирчикле уяныб,
Къызыл, чыммакъ чагъыб,
Хансла сыргъа тагъыб, —
Къалай ашхыды джаз.

Джерден сууукъ кетиб,
Чырпы чауук этиб,
Джанла зауукъ этиб, —
Къалай ашхыды джаз.

Къанатлыла къайтыб,
Кёб тюрю джыр айтыб,
Чегетни сагъайтыб, —
Къалай ашхыды джаз.

Эриб тауда бузла,
Джарыб суу ауазла,
Джашнаб сабан ызла, —
Къалай ашхыды джаз!

Махар

Сюйюнчланы Азамат

Чатла, таула эм мийikle,
Ичлеринде тау кийikle,
Суугъа ийилиб, акъбел къайын
Агъарады эртден сайын.

Кюрт юзюлген къар кёпюрле,
Тютюн эте, эрийдиле.
Джаш джюрегим тебиб урад!
Кёрмегенем быллай сурат:

Чат суулары агъа-саркъа,
Къаяладан чынгай шоркъа.
Отча, къызыл джилек, наныкъ,
Джилтин төгед эртденни чыкъ.

Быллай джерни, айтчы тюзюн,
Кёргенмиди сени кёзюнг?
Келир заман, сейир Махар,
Тюшер сеннге курорт шахар.



Архыз

Гочияланы Софья

Къарачайны хур бешиги ёмюрден,
Табиғатны эрке ёсгён баласы,
Кёк чачакълы джашил дарий юсюнде,
Нарт борбайлы джигитлени анасы.

Бюгюн сени къучакълайды джангыдан
Ёхтем халкъынг, толуб джырдан джюреги.
Юлюш этед кёкле берген саугъадан,
Къарнашларын чакъырады ичкери.

Ата джуртну джулдузлагъа саламы
Джылтырайды, чын аякъча, мийикде,
Наратла да чайкъалалла къуанчлы,
Ойнайдыла керпеслениб кийикле.

Джаз

Тохчукъланы Исмаил

Къанатларын кенг джайыб,
Хурметли джаз келеди,
Шахарлагъа, элlege
Нюрюн теге киреди.

Шош аязчыкъ къагъады,
Сыртны-тюзню тарайды.
Гокка хансчыкъ, суююнюб,
Джылы джерден къарайды.

Джасанады джер бютеу,
Таулу къызлай ышара,
Джашил чепкен киеди,
Кюн тюбюнде къубула.

Таягъындан гюл кюйюз
Согъады Кюн бу чакъда,
Келбетли джаз ушайды
Ёсуб келген джашлыкъгъа.

● 1. Бу сиз окъугъан назмулада къайсын бек джаратасыз? Быланы барын да не бирикдиреди?

2. Сизни кёлюгюзге къалай келеди: адам бла табигъатны не зат джууукъ-лашдырады? Адамла табигъатны нек джакъларгъа керекдиле?

3. Сюйген назмугъузну азбар этиб, классда айтыгъыз.

4. Табигъатны сакълауну, аяулукъ этиуню юсюнден башха поэтлини къаллай назмуларын билесиз?

Башлары

Китаб джашау нёгерди. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	3
Ана тилим-татлы тилли кёнгүрау <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	5
Назму тил бла проза тил	6
Къалай джазама назмуну	6
Минги Тау. <i>Семенланы Исмаил</i>	8
Тилни кесгин амаллары	9

Къарачай фольклор

Фольклорну юсюнден	11
Джомакъла	12
Къызчыкъ бла кёзочукъ	14
Батыр джашчыкъ	20
Акъыллы устаз	28
Байлыкъ, насыб, акъыл	32
Къара кёуш	34

Джазыучуланы джомакълары

Аймуш. <i>Алииланы Умар</i>	42
Къайсы уллуду? <i>Байкёулланы Даут</i>	44
Гипербола	51
Айю бла къарт. <i>Байкёулланы Даут</i>	51
Шохайчыкъла. <i>Хубийланы Магомет</i>	57
Акъылгъа сый. <i>Сылпагъарланы Кулина</i>	65

Нарт сёзле

Нарт сёзлени юсюнден	78
--------------------------------	----

Эл берген джомакъла

Элберлени юсюнден	81
-----------------------------	----

Джангы джомакъла

Кёб джаша. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	85
Бу не затды? <i>Семенланы Азрет</i>	87
Мен кимме? <i>Хубийланы Осман</i>	88
Сабийлеге кёнакыгъа келгендиле джомакъла	
<i>Джаубаланы Хусей</i>	89
Билгич эсенг, бил. <i>Сылпагъарланы Рамазан</i>	91

Джазыучуланы чыгъармалары

Бекмырзаны джашауу. <i>Байгъулланы Даут</i>	92
Хапар	97
Къарачай таула. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	98
Сени устазынг. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	99
Огъурлу къарт. <i>Джаубаланы Хусей</i>	99
Чалкъычыкъ. <i>Эбзеланы Шахарбий</i>	102
Джур балачыкъ. <i>Блимгъотланы Мунир</i>	103
Алтын къач. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	108
Карачаевск-шохлукъ шахар. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	109
Къобанны джыры. <i>Халчаланы Маммет</i>	110
Къач. <i>Халчаланы Маммет</i>	111
Къыш. <i>Биджиланы Асхат</i>	113
Боран. <i>Биджиланы Асхат</i>	114
Бетлендириу	115
Уучула. <i>Ёртенланы Азрет</i>	116
Диалог	118
Къартны анты. <i>Хубийланы Осман</i>	119
Эринчек. <i>Хубийланы Осман</i>	123
Джигер къолла. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	127
Биринчи къуш. <i>Боташланы Абидат</i>	129
Бизни таула. <i>Бостанланы Хасан</i>	130
Гокка хансчыкъ. <i>Бостанланы Хасан</i>	132
Мурат бла Тулпар. <i>Эбзеланы Ханафий</i>	133
Къойчуну джыры. <i>Семенланы Азрет</i>	152
Джангур. <i>Семенланы Азрет</i>	153
Урушдан хапар. <i>Хубийланы Назир</i>	155
Тау суучукъ. <i>Хубийланы Назир</i>	162
Тенгим эсенг. <i>Сыллагъарланы Кулина</i>	164
Алма терекни чагъыуу. <i>Къобанланы Ахмат</i>	171
Чам хапарчыкъла. <i>Къобанланы Ахмат</i>	171
Джылкъычы джашчыкъ. <i>Батчаланы Али-Мурат</i>	173
Тау джайлыкъда. <i>Батчаланы Али-Мурат</i>	174
Джанкъылычха къарасам. <i>Хубийланы Осман</i>	177
Къалай ашхыды джаз. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	177
Махар. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	178
Архыз. <i>Гочияланы Софья</i>	180
Джаз. <i>Тохчукъланы Исмаил</i>	180

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

5 класс

Учебник
на карачаевском языке

Составители: *Суюнчев Азамат Алимович*
Азаматова Халимат Иссаевна

Редактор *К.-М. Н. Тотуркулов*
Художник *Н. Г. Крицкий*
Художественный редактор *В. В. Сиротина*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*
Корректор *Н. С. Салпагарова*

Сдано в набор 24.08.00. Подписано к печати 02.02.01. Формат 60х84¹/₁₆
Бумага офсетная. Гарнитура «Школьная». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 10,7+0,2 форз. Усл. кр.-отт 12,2. Уч. изд. л. 8,7+0,3 форз.
Тираж 5000. Заказ 2607. С 6.

Карачаево-Черкесское государственное
республиканское книжное издательство.
369000, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.
Лицензия 040617 от 06.05.98.
Карачаево-Черкесское ОАО «Полиграфист».
369000, Черкесск, ул. Первомайская, 47.
Лицензия 040035 от 14.06.99.

Сведения о пользовании учебником

№№ п/п	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в начале года	в конце года
1				
2				
3				
4				
5				